

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

Тарас ЧУХЛІБ

**Гадяч 1658 року
та ідея його відновлення
в українсько-польських
стосунках
(1660-ті — початок 1680-х рр.)**

Київ
2008

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Ч96 Тарас Чухліб. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 86 с.

У книзі розкривається проблема визнання Українського гетьманату як суб'єкта міжнародних відносин Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. В контексті українсько-польських стосунків раннього нового часу висвітлюється намаганням урядів Чигирин та Варшави відновити протягом 60-х — початку 80-х років XVII століття положення Гадяцької угоди 1658 року.

Видання розраховано на науковців, дипломатів, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією України та Польщі.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук,
академік НАН України, професор
Валерій Смолій

ISBN

© Інститут історії України
НАН України
© Тарас Чухліб

*До 350-ї річниці підписання українсько-польської угоди,
укладеної поблизу міста Гадяча, що на Полтавщині*

Передмова

Комплекс проблем пов'язаний з причинами, укладенням та наслідками Гадяцької угоди, яка була підписана між представниками короля Речі Посполитої Яна II Казимира й гетьманом козацької України Іваном Виговським разом з генеральною старшиною восени 1658 р. поблизу міста Гадяча на Полтавщині й ратифікована у дещо зміненому варіанті на Варшавському сеймі 1659 р., вже довгий час перебуває у полі зору не лише вітчизняної, але й світової історіографії¹.

Українські, польські, російські та інші історики світу, серед яких — М. Костомаров, В. Будзиновський, М. Стадник, М. Гавлік, В. Герасимчук, М. Грушевський, Л. Кубала, Д. Дорошенко,

¹*Див., наприклад:* Будзиновський В. Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. — Львів, 1907; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. — № 89. — Львів, 1909; Стадник М. Гадяцька угода // Записки Українського наукового товариства в Києві. — Кн. VIII. — К., 1911; Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. — Т. 2. — Прага, 1930; Мишко С. Гадяцький договір. — Детройт, 1959; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. — К., 1998; Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. — 1999 — № 1; Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowosciowe. — Warszawa, 1937. — № 1–2; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. — Lwów, 1922; Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. — Paryz, 1960; Dziewanowski M. Dualism or Trialism? Polish federal tradition // Sławonic and East European Review. — Vol. 41. — 1963; Kaminski A. Ihe Cossak experiment in szlachta democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach Union // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 1. — № 2. — 1977 Serczyk W. Hadziacz 1658 // Kontrasty. — R. 19. — № 3. — 1986; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodow. Ugoda Hadziacka — teoria i praktyka. — Kraków, 2007 та ін.

В. Томкієвич, С. Наріжний, Я. Волінський, С. Мишко, В. Смолій, З. Вуйцік, В. Степанков, А. Каміньський, В. Сєрчик, М. Дзєвановський, Я. Качмарчик, Ю. Мицик, М. Крикун, Н. Яковенко, В. Горобець, Т. Яковлева та ін., розкрили багато важливих аспектів, пов'язаних з генезою, укладенням та наслідками цього важливого в історії Центрально-Східної Європи українсько-польського договору. Разом з тим, вивчення питання щодо спроб відновлення Гадяцької угоди (або ж її окремих положень) за правління гетьманів Війська Запорозького Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.), Павла Тетері (1663–1665 рр.), Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), Євстафія Гоголя (наказного, 1675–1679 рр.) й пізніших часах, на жаль, поки що перебуває на початковій стадії розробки.

Відомо ж бо, що переважна більшість дослідників у своїх працях розкривають взаємовідносини між Короною Польською та Українським гетьманом після смерті Богдана Хмельницького у зв'язку з проблемою впровадження/невпровадження Гадяцької угоди в практику тогочасних українсько-польських взаємовідносин та хронологічно чомусь обмежуються лише кінцем 1659 р. або ж 1660–1661 рр. (укладенням й ратифікацією Чуднівської угоди) та не торкаються власне подій, які відбувалися протягом наступного двадцятиліття: 1662–1682 рр. Однак саме у значущий період питання про відновлення положень Гадяча піднімалося не лише під час укладення Підгаєцької 1667 р. та Острозької 1670 р. угод між Короною Польською і правобережним Українським гетьманством, але й стояло одним з перших у багатьох вимогах Чигирин (1669, 1670, 1672, 1673, 1674, 1675) до короля Речі Посполитої та Варшавського сейму, а також обговорювалося під час численних зустрічей польських і українських дипломатів, включно до 1682 р.

Отже, висвітлення процесу реанімації ідей Гадяча 1658 р. в українсько-польських стосунках 1660-х – початку 1680-х рр. стало основною метою цієї брошури. Її видання актуалізувалося відзначенням 350-річчя від часу укладення Гадяцької угоди і станом сучасних відносин між Республікою Польща та Українською державою в рамках двохсторонніх, а також євроінтеграційних процесів.

І. Відносини між Українським гетьманатом та Річчю Посполитою

(від Корсуня 1657 р. до Гадяча 1658 р.)

Через чотири тижні після смерті українського гетьмана Богдана Хмельницького, наприкінці літа 1657 р., відбулися похорони засновника козацької держави, а згодом і козацька рада. На ній «тимчасовим» («доки возмужає Богданів син Юрій Хмельницький») гетьманом-«регентом» України було обрано довголітнього генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського². Генеральна старшина передала йому булаву, яку свого часу Хмельницький одержав з рук московського царя. У зв'язку з цим, новообраний гетьман подякував усім присутнім на раді і, зокрема, зазначив, що «ця царської величності булава доброму на ласку, а злому на карність»³. На прохання делегованих на раду полковників, сотників, отаманів, в'їтів та бурмістрів І. Виговський зачитав «жалувану» грамоту царя Олексія Михайловича від 1654 р. Потому було ухвалене рішення «служити великому государеві всім Військом Запорозьким вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч присилав».⁴

За результатами серпневої ради у Чигирині І. Виговський надіслав низку листів урядовцям Московської держави. Зокрема, у зверненні до путивльського воєводи М. Зюзіна він наголосив на

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. XI. — Санкт-Петербург, 1879. — С. 802. Грушевський М. Історія України-Руси — Т. X — Ч. 1. — К., 1998. — С. 32 — 35. *Про біографію І. Виговського див.:* Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — К., 2004; Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції / Авт. В. Пшик та ін. — Львів, 2006.

³ *Цит. за:* Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. 1. — С. 33.

тому, що буде «вірно служити» російському цареві⁵. Невдовзі гетьман написав листа й самому Олексію Михайловичу, в якому сповістив монарха про своє обрання та вказував на причини саме такого вибору Генеральної ради.

Вже 31 серпня 1657 р. в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: «Я з усім Військом зносимо своє прохання до царської величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелих, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять»⁶. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої.

Однак, 4 вересня 1657 р. гетьман заявив новому царському послові Матвеєву: «...так, як він (Б. Хмельницький. — *Т. Ч.*) віддав йому (Олексію Михайловичу. — *Т. Ч.*) вірне підданство і службу згідно з присягою, — так і ми повинні царській величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані»⁷. На початку вересня І. Виговський поінформував російську сторону щодо намірів Польщі прийняти їх сторону. Відомо, що таке таємне доручення від короля Яна II Казимира одержав відомий дипломат Речі Посполитої С. Беншовський, який у той саме час перебував у Чигирині⁸. Вже тоді від королівського імені він уклав перемир'я з Українським гетьманатом, яке опиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою.

Ще перед своїм обранням «регент» Виговський підтвердив існування українсько-трансільванського союзу, а також в «Декларації Війська Запорозького» до князя Трансільванії пообіцяв докласти всіх зусиль для утримання Ракоці при владі. Окрім того, Чигирин брав на себе зобов'язання допомагати князівству в боротьбі «проти турків, татар та інших ворогів»⁹. У середині

⁵ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 9.

⁶ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 807–808.

⁷ Там же. — Т. VII. — Санкт-Петербург, 1872. — С. 233.

⁸ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 236.

⁹ Там же. — С. 238–239.

вересня І. Виговський намагався поновити добросусідські відносини з Кримським ханством. Це можна зрозуміти з його листа до татарського монарха: «...щоб і ми неодмінно в тому ж з Вашою Ханською Милістю перебували в приятельстві і присяжному братстві.., а ми з Війська нашого відправимо для договорів»¹⁰. Український гетьман навіть погоджувався особисто прибути до Бахчисараю для укладення мирного договору. Процес переговорів з татарами періодично відновлюється протягом усієї осені.

В той же час у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Війська Запорозького. У своїй доповіді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища козацької держави: «...прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а царська величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»¹¹. Після цього гетьман запропонував присутнім на раді залишатися в підданстві московському цареві.

З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада все ж таки вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно на Корсунській раді 1657 р. було обговорено положення угоди зі шведським монархом Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *liberta gente et nulli subiecta* («вільний народ і нікому не підлеглий»)¹². Окрім того,

¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 181.

¹¹ Там же. — Т. IV. — С. 44.

¹² *Цит. за:* Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 3. — Т. VI. — К., 1914. — С. 332 — 333; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. I. — С. 65; *Konopczyński W. Dzieje Polski Nowozytnej* (Wyd.3). — Warszawa, 1996. — S.428.

у тексті договору зі Шведським королівством наголошувалося на необхідності здійснення «воєнної допомоги проти спільних ворогів.., за виключенням світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність»¹³.

Однак вже відтоді гетьманський уряд поступово відходить від орієнтації на московську протекцію. Серед населення козацької України поширилася думка, що «хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю..., царських воєвод не хочемо — хочемо від царя відступити»¹⁴. Частина козацької старшини бере участь у т. зв. «бунті Лісницького», провідники якого виступали під антиросійськими гаслами¹⁵. На причини, які штовхнули гетьмана Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича, вказував М. Грушевський. Згідно з його дослідженнями, українці побоювалися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воєводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере «привілеї» в старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо¹⁶.

Про «зрадницькі» дії гетьмана І. Виговського та його оточення відразу ж повідомила московському цареві старшина Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом Я. Барабашем. В інструкції запорозьким послам, що відправлялися до Москви, говорилося: «... вся старшина, гетьман і всі полковники таємно всією черню присягу вчинили невідомо для чого з князем Семиградським, з Юрієм Ракоцієм, і з королем Свейським, і з обома воєводами, з Волоським і з Мультянським, і до царя Кримського листи посилають, а то все для зради проти Вашої Царської Величності...»¹⁷.

¹³ *Цит. за:* Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. 1. — С. 64.

¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 38 — 39.

¹⁵ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 240-242.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 55.

¹⁷ Там же. — Т. VII. — С. 184.

16 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі на Полтавщині було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату. Зважаючи на досить значну історіографію цієї справді непересічної (не лише у польській та українській, але й східноєвропейській історії) події, висвітливо лише її вплив на формування урядом І. Виговського полівасалітетної моделі своєї зовнішньої політики¹⁸. Адже, як зазначають дослідники, саме мотиви міжнародного плану не лише були визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою, а й спричинили згодом до її краху¹⁹.

У Гадячі гетьман І. Виговський в присутності польських комісарів склав присягу наступного змісту: «Я, Іван, своїм і всього Війська запорозького іменем присягаю Пану Богу Всемогутньому в Трійці Святій єдиному на те, що в Комісії, яка своїм і Війська Запорозького іменем з Вельможними комісарами укладеними у всіх її положеннях з Військом запорозьким, так як комісія і постановою описані, які у всьому виконувати буду і підтримувати як гетьман військ Руських з військом охороняти буду...»²⁰. Як зазначалося, цей текст мав вступити в дію лише у випадку складення взаємної присяги королем Речі Посполитої.

Зважаючи на те, що в одному з проєктів угоди українською стороною закладалося положення щодо неучасті козацьких військ у польсько-російській війні («з царем якщо б Й[ого] К[оролівська] М[илість] і стани коронні і В[елике] К[нязівство] Л[итовське] *bellum ofefensivum* піднести прийшло, Військо

¹⁸ Про термін «полівасалітет» див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., Нью-Йорк, 2003. — С. 13–14. Див. також нашу статтю: Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманатом // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українознавців. Історія: Частина I. — Чернівці, 2003. — С.315–318.

¹⁹ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин... — С. 47.

²⁰ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ Краків). — Од. зб. 402, арк. 317.

Запорозьке до такої війни залучене не буде»)²¹, можна зробити висновок, що гетьман І. Виговський та його оточення сприймали майбутній союз не як антимосковський, а лише як ще один крок до здобуття від монарха (у даному випадку польського) кращих умов для державного існування гетьманату. Підтвердженням цього є й оголошене на вальному сеймі у Варшаві генеральним обозним Т. Носачем бажання бачити на троні Речі Посполитої московського царя. З іншого боку такі висловлювання представника генеральної старшини засвідчували наявність у середовищі козацької еліти гострої політичної боротьби щодо визначення зовнішньополітичних орієнтирів ранньомодерної української держави²².

Прикладом для цього може слугувати подія, які передували укладенню угоди в Гадячі. Тоді польські послы три дні чекали аудієнції у гетьмана Виговського. Він же у цей час радився з російським послом В. Кікіним, що згідно зі свідченнями сучасників могло привести до відмови українського гетьмана від підписання договору з Польщею²³.

Ще задовго до Гадяча, у березні 1658 р., Виговський відрядив до Варшави полковника П. Тетерю, який мав засвідчити польським урядовцям бажання гетьмана визнати зверхність короля за умови укладення тим угоди зі Швецією. Не відмовляючись від протекторату Шведської корони, разом з тим, зважаючи на поступовий відхід Карла X Густава від активних військових дій у Центрально-Східній Європі, Чигирин прагнув одержати підтримку Польської корони²⁴. Це дало б можливість поновити союз з Кримським ханством, який перебував у дружніх стосунках з Яном II Казимиром.

²¹ *Цит. за:* Kubala L. *Wojny ducskie i pokój Oliwski*. — S. 121.

²² Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. — К., 2001. — С. 193–194.

²³ Kubala L. *Wojny duńskie i pokój Oliwski*. — S. 547.

²⁴ *Порівн.:* Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Част. 1. — Одеса—Київ—Львів, 1999. — С. 185.

Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправив до Москви делегацію на чолі з полковником Г. Лесницьким. Вона мала запевнити Олексія Михайловича у «вірному підданстві» йому «гетьмана та всього Війська Запорозького». У другому пункті дипломатичної інструкції, яку Лесницький передав московським боярам, відзначалося: «...якщо ми не хотіли бути прямими царю, його милості, підданими і не під його царської величності міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві, і дає нам прапор, булаву, і всі краї Польські придати до того обіцяв. Також і колишні Березівські комісари багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля Польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали Царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося»²⁵.

На нашу думку, оголошення цього пункту в Москві та передача всієї інструкції в руки росіянам мало подвійну мету. Крім запевнення українців в тому, що вони, незважаючи на різнобічні зовнішні відносини, таки не «зраджують» своєму московському союзренові, слова про можливий перехід під протекцію султана та переговори з поляками повинні були змусити царя прийняти вимоги Українського гетьманату щодо дотримання ним своїх попередніх зобов'язань.

В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду України розвивалася не тільки у напрямку Варшави, але й Стокгольму, Стамбулу, Бахчисараю й тієї ж Москви. Кожний з цих зовнішньополітичних напрямків був важливий для справи утвердження новоутвореної держави. 18 жовтня 1658 р. І. Виговський написав листа до шведського короля Карла X Густава, де висловлює жаль з приводу недовісти українсько-шведського союзу, який був

²⁵ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 210.

укладений незадовго до цього в Корсуні²⁶. Одночасно він звертається до брата короля Швеції герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги²⁷. 19 жовтня того ж року, очевидно, на прохання гетьмана, до шведського монарха пише лист відомий український дипломат Данило Олівеберг з порадою Карлу X Густаву прислати до України тисячу солдат, а також укласти мирний договір з Річчю Посполитою²⁸.

Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення: підписавши мирний договір з Москвою, воно порушило дипломатичні плани українського уряду й позбавило його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами. Російський посол в Україні повідомив своєму цареві про те, як на звістку про шведсько-російський мир відреагував один з найближчих сподвижників Виговського, полковник Г. Гуляницький: «Свейський (шведський. — *Т. Ч.*) король у великого государя... милості пошукав і згоду з великим государем... учинив. І Гуляницький, вислухавши про те, почав лаятися всілякою непристойною лайкою, і казав: «...король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді»²⁹.

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз з союзником польського короля — ханом Мегмед-Гіреєм IV. Згідно з його положеннями кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в козацькій державі³⁰. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Росії. А тому в листі до Яна II Казимира від 4 серпня 1658 р. Виговський написав: «...готовий на коня сідати проти ворогів В[ашої] К[оролівської] М[ил]ості, особливо Москви, проти якої виступлю за першим же наказом

²⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 356.

²⁷ Там же. — С. 357.

²⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 359–360.

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 266–267.

³⁰ Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського. — Б. м., б. д. — С. 177.

королівським., аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...»³¹. Невдовзі гетьман запевнив короля, що зробив все необхідне для того, щоб Україна перейшла до «дідичного» монарха³². Татарський хан був дуже задоволений щодо зближення Чигирин і Варшави й без вагань надавав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини старшини. Крім того, саме сорокатисячне кримське військо допомогло І. Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.³³

Незважаючи на підписання Гадяцької угоди 1658 р., проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Україна так і не одержала від поляків обіцяної військової допомоги проти росіян. Зокрема, у листі від 5 грудня 1658 р. гетьман писав до великого коронного канцлера Речі Посполитої М. Пражмовського: «...хоча б також прибуло скільки-небудь і кінного війська (від Польщі. — *Т. Ч.*), то я був би радий; по іншому, введений в оману надією на отримання обіцяної договором допомоги, я не знаю, як буду в стані привернути на користь Його Королівської Милості і Речі Посполитої народ, одним словом, що не довіряє укладеному миру»³⁴.

Ще перед тим, як зазначалося вище, гетьман І. Виговський відправив до Польщі свого посла Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість

³¹ *Цит. за:* Kubala L. *Wojny ducskie i pokój Oliwski.* — S. 107.

³² Горобець В. Еліта козацької України... — С. 193.

³³ Конотопська битва 1659 р. Матеріали наукової конференції. — К., 1996; Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // *Укр. істор. журн.* — № 3. — 1998. — С. 76–83; Малов А. В. *Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг.* — Москва, 2006. — С. 444–450.

³⁴ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. III. — К., 1898. — С. 318.

війська до України³⁵. У середині грудня 1658 р. до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув впливовий український полковник Антон Жданович³⁶. Однак лише на початку 1659 р. українцям «прийшли тепер на допомогу... ляські і німецькі війська великі» (всього близько 5–6 тисяч чоловік)³⁷. 16 січня український гетьман написав вдячного листа до Яна II Казимира, але знову ж таки прохав додаткової й більш дієвої допомоги³⁸. Просування російських полків углиб козацької України змусило Виговського знову послати до Варшави посольство в складі Ю. Немирича, Г. Лесницького та С. Мазепи, щоб воно «просило людей на поміч»³⁹.

Слід зазначити, що, одночасно з цими заходами українського гетьмана, продовжувався ратифікаційний процес Гадяцької угоди. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з Тимошем Носачем «пункти» польський уряд відхилив і відрядив до гетьмана Виговського спеціального посла К. Перетяткевича з настійливою вимогою відмовитися від основних положень трактату, які й визначали українську автономію у складі Речі Посполитої. Після ознайомлення з пропозиціями польської сторони гетьман, за свідченнями того ж Перетяткевича, промовив: «...зі смертю приїхав і смерть мені привіз»⁴⁰. А 12 червня 1659 р. виправлений текст Гадяцької угоди було ратифіковано варшавським сеймом у найневигіднішому (!) для Українського гетьманату варіанті. Це загостило не тільки внутрішньополітичну ситуацію в Україні та українсько-польські стосунки, а й не дозволило козацькому війську виступити єдиним фронтом проти московських підрозділів князя О. Трубецького.

³⁵ Степанков В. Гетьманство Івана Виговського... — С. 103.

³⁶ Акты ЮЗР. — Т. XV. — Санкт-Петербург, 1892. — С. 298. *Про біографію А. Ждановича див.:* Гурбик А. Київський полковник Антон Жданович // Укр. істор. журн. — № 3. — 1998.

³⁷ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 267.

³⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссиею. — Т. III. — С. 323–325.

³⁹ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 368.

⁴⁰ *Цит. за:* Степанков В. Гетьманство Івана Виговського... — С. 102.

Потрібно відзначити, що велику роль у життєздатності Гадяцького проекту відіграла позиція Шведського королівства. Перемоги Стокгольму у війні проти Речі Посполитої обумовлювали принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, у зв'язку з чим згорталися бойові дії на польському фронті⁴¹. З іншого боку, лише за умови швидкого примирення Швеції та Польщі гетьманський уряд міг сподіватися на нейтралізацію воєнних операцій Москви проти України. Саме тому гетьман Виговський закликав короля Яна II Казимира до примирення з Карлом X Густавом⁴².

У світлі зближення Чигирини й Варшави, окремого й детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-російські стосунки, що, як відомо, призвели до війни між гетьманством і царством. Згідно з останніми дослідженнями, підписавши Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московською державою⁴³. В одному з варіантів гадяцьких домовленостей навіть містилося положення про збереження добросусідських відносин з царем. Про те, що український уряд намагався вирішити дане питання мирним шляхом, свідчить той факт, що відразу після підписання українсько-польського договору, 17 вересня 1658 р., І. Виговський відпустив до Москви російського посла Кікіна з листом, де стверджувалося, що він «буде чекати царської величності указу від цього числа три тижні і чотири дні»⁴⁴. Протягом другої половини вересня український правитель додержувався своєї обіцянки, неодноразово нагадуючи воєводі Г. Долгорукому про «відомість від Його Царської Величності»⁴⁵.

18 жовтня 1658 р., одночасно з листом до шведського короля щодо підтримки, Виговський пише до Олексія Михайловича,

⁴¹ Горобець В. Еліта козацької України... — С. 197

⁴² БМЧ Краків. — Од. зб. 399, арк. 255.

⁴³ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 31.

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 163.

⁴⁵ Там же. — С. 168.

що він воював не проти російських військ, а проти «свавільників»⁴⁶. Однак Москва проігнорувала позицію Українського гетьманату й оголосила про «зраду» Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Та, незважаючи на це, в середині жовтня того ж року гетьман звертається до царя Олексія Михайловича: «Дісталася нам грамота друкована, писана іменем вашої царської величності, в якій з немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу вашій царській величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити»⁴⁷.

Засвідчуючи свої добрі наміри, Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я. Портомоїна й запропонував йому передати царю, щоб той не починав військових дій, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей». Однак, якщо Московське царство все ж таки вирішить воювати з Україною, то, попереджав І. Виговський, «*..гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан...*»⁴⁸. Але московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: у цей час (початок листопада 1658 р.) війська князя Г. Ромодановського окупували полкові міста Полтавщини Миргород і Лубни.

Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів був висланий полковник І. Кравченко. Можливо, саме тому в січні 1659 р. царський уряд пішов на деякі поступки. Однак гетьман, одержавши військову допомогу від поляків, вже не захотів приставати на запізнілі російські мирні пропозиції. «*Присягав де він гетьман на тому, щоб йому бути у царської величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським воєводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не*

⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 179; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 277.

⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 184.

⁴⁸ Там же. — С. 192.

буде»⁴⁹, — говорив у цей час наступник Б. Хмельницького московському послові Булгакову.

Також у січневому листі до Олексія Михайловича Виговський пояснив царю мотиви свого переходу в підданство королю Речі Посполитої. По-перше, зазначав гетьман, цар не надав необхідної допомоги для придушення опозиційних військових виступів Я. Барабаша та М. Пушкаря, по-друге, російські підрозділи князя Г. Ромодановського розпочали військові дії проти північних полків і міст, які підпорядковувалися Чигирину; по-третє, «поляки, зачувши про ту міжусобицю, наступати на нас і турок закликати і татар від нас відмовляти почали»⁵⁰.

У відповідь царські дипломати запропонували українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди 1658 р. (!), що, на нашу думку, було фактично лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії царських воєвод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського в щирості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме в цей час у Варшаві відбувався сеймовий з'їзд, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди.

У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметєв сповіщав до Москви: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король...»⁵¹. У цей час до Чигирини справді прибувають угорський та молдавський послы. Крім того, Виговський направив посольство до Стамбула на чолі з А. Ждановичем — на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу («...Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві й просити в нього наказав людей на поміч»)⁵².

⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 271.

⁵⁰ Там же. — С. 279.

⁵¹ Там же. — Т. XV. — С. 368 — 369.

⁵² Там же. — Т. IV. — С. 226, 230; Т. XV. — С. 295.

Більше ста (за іншими даними — десяти) осіб на чолі з Р. Гапоновичем та О. Астаматієм перебували в травні 1659 р. (саме тоді, коли йшов до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього «великого» посольства, як дослідив М. Петровський, було приєднання Українського гетьманату до Туреччини на умовах васальної залежності⁵³. Чи не найголовнішою умовою уряду І. Виговського в разі підданства султанові було надання Мегмедом IV дозволу кримському ханові збройно підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні, пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю. Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Одночасно урядом Виговського ведуться активні переговори щодо прийняття протекції цісаря Австрійської імперії, який був довголітнім покровителем і союзником Варшави. Брат гетьмана Данило (за іншими даними, Ю. Немирич) зустрівся з представником Відня бароном Ф. Лісолею, якому заявив «із запевненням, що прагне вірності королеві (Речі Посполитої. — Т. Ч.) зберегти.., аби Польська не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] В[еличність] захоче їх прийняти, зобов'язуються щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому»⁵⁴.

Згідно з повідомленнями австрійця Лісолі український гетьман пропонував Леопольду I й Габсбургській династії підтримку в боротьбі за польсько-литовський трон, а також «в інших справах»⁵⁵. Про початок українсько-австрійських переговорів

⁵³ Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку // Східний світ. — К., 2000. — № 1–297. — С. 206–215.

⁵⁴ Цит. за: Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. — S. 244–245, 484–485.

⁵⁵ Pribram F. Die Berichte F. Von Lisola. — Wien, 1887. — S. 519.

відразу ж стало відомо королю Яну II Казимиру, який заборонив «гетьманові Великого князівства Руського» продовжувати їх надалі. Крім того, навесні 1659 р. українські дипломати мали також переговори з представниками Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій⁵⁶. Як відзначали вже сучасники, така різновекторна дипломатія І. Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути собі незалежне становище («*seorsivum statum*»).

Отже, І. Виговський (спочатку як «регент» малолітнього Ю. Хмельницького, а потім вже на гетьманській посаді) вміло застосовував принцип, який увійшов до практики вітчизняної політичної культури ще за Богдана Хмельницького — «лякати короля царем, а царя королем». Тим самим Українським гетьманом торувався шлях до того, щоб «не бути ані під королем, ані під царем». Недотримання монархом Московського царства узятих на себе сюзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель України змусило уряд Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею, яка була укладена у вересні 1658 р. в Гадячі.

З цього часу формально скасовувалися переяславсько-московські домовленості з Росією. Однак, за всіх переваг Гадяцької угоди, її положення все ж таки поступалися домовленостям з Москвою чотирирічної давності. Якщо українсько-російський договір 1654 р. передбачав лише номінальну васальну залежність гетьмана від московського царя, то угода 1658 р. узаконювала входження козацької держави як складової частини до Речі Посполитої, хоча й на федеративних правах.

Разом з тим, відмова гетьмана Івана Виговського від протекції московського царя⁵⁷ й пошуки нового сюзерена не обмежувалися тільки стосунками з Варшавою. Адже перед тим наступник

⁵⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. — S. 484–485.

⁵⁷ Обґрунтування причин відмови українського уряду від московської протекції досить ґрунтовно висвітлені у сучасному документі під назвою «Маніфест Війська Запорозького до європейських володарів» (1658), який повністю вміщений у *Додатку* до цього видання.

гетьмана Хмельницького уклав Корсунський договір 1657 р. з Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки з Трансільванським князівством і Кримським ханством. Не очікуючи на впровадження гадяцьких домовленостей з Польщею, він проводив переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття турецької або австрійської протекцій. Лише складна внутрішньополітична ситуація в країні не дала змоги І. Виговському завершити плани свого попередника щодо утвердження козацької держави на міжнародній арені.

II. Діяльність гетьманських урядів щодо відновлення ідей Гадяча (від Чуднова 1660 р. до Підгайців 1667 р.)

Одним з яскравих представників української еліти кінця 1640-х — середини 1670-х рр. був Петро Дорошенко. Перебуваючи в гетьманських урядах Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Степана Опари, а потім і сам утримуючи протягом десяти років гетьманську булаву, він неодноразово очолював дипломатичні посольства та комісії Українського гетьманату на переговорах з Коронаю Польською та від імені козацької держави укладав мирні угоди з Варшавою.

Як відомо, П. Дорошенко розпочав свою стрімку політичну кар'єру ще у 1647 р.⁵⁸ На той час він перебував у «рицарському колі» Богдана Хмельницького, тобто серед тих старшин Війська Запорозького, які не побоялися вже вкотре за більш ніж півстоліття від часу козацьких війн К. Косинського і С. Наливайка знову піднятися на збройну боротьбу не лише за «права та привілеї» козацтва, але й за «вольності» інших станів тогочасного українського/руського суспільства. Безпосередня участь козацького старшини Дорошенка у переговорах Українського гетьманату з урядами Речі Посполитої, Османської імперії, Шведського королівства, Московського царства, Кримського ханства, Молдавського князівства, які проводилися протягом 1650-х рр. стали тим справжнім вишколом державного діяча (в т. ч. політика і дипломата), що дозволило йому, очолюючи з 1665 до 1676 рр.

⁵⁸ Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000. — С. 118–119; Степанков В. Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип.6. — К., 2006. — С. 315–316; Чухліб Т. Петро Дорошенко. — К., 2007. — С. 5–6.

козацьку Україну, проводити прагматичну зовнішню політику та вимагати від сусідніх монархів кращих умов для існування утвореного за часів Хмельниччини державного організму⁵⁹.

У вересні-жовтні 1660 р. очолюючи Чигиринський полк поблизу Чуднова П. Дорошенко одним з перших підтримав бажання гетьмана Юрія Хмельницького покинути московського царя й перейти на бік польсько-литовського короля. Тоді ж під час переговорів з поляками поблизу Ставищ однією з перших умов української делегації, яку очолювали впливові козацькі старшини П. Дорошенко, Г. Лісницький, М. Ханенко, І. Кравченко та М. Махержинський була вимога повернення до першої редакції Гадяцької угоди 1658 р. У відповідь на це королівські представники дуже образилися, адже на їхню думку козаки мали погоджатися на мир за будь-яких умов.

Після напружених спільних засідань, 17 жовтня 1660 р. між Коронаю Польською та Українським гетьманатом було укладено мир, що, зокрема містив й таке положення: «**Комісію** (тобто, угоду. — *Т. Ч.*) **Гадяцьку** така яка є затверджується Їх М[ило]сті П[ани] Гетьмани (коронний і польний. — *Т. Ч.*) **присягою своєю підтвердити мають**. Ті пункти, які до Кн[язів]ства Руського раніше належали що і Вольностям Війська Запорозького менш потрібні виходять...» (тут і далі виділення. — Авт.)⁶⁰. Отже, цей важливий вислів мав передусім означати, що Гадяцька угода була підтверджена частково у варіанті 1658 р., адже у в угоді підписаній «в обозі під Гадячем» лише один раз згадувалося про «Князівство Руське» (у контексті «Гетьман Князівства Руського», а йшлося лише про «землю Руську», «народ Руський», «гетьмана Руського», «гетьмана Військ Руських». Усі прерогативи Руського князівства мали закріплюватися за Військом Запорозьким.

Сучасник тих подій поляк Веспасіан Коховський зазначав, що під час переговорів П. Дорошенко вів себе з великим достоїнством і заявляв королівському комісару Любомирському, що

⁵⁹ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. — № 1. — 2007. — С. 39–57 (бібліографія: с. 57–61).

⁶⁰ БМЧ Краків . — Од. зб. 402, арк. 351–353.

якщо «будете уперто на нас наступати, то маємо шаблі при боку й самопали в руці, а з відчаю прибуде нам відваги»⁶¹. Лише представник кримського хана, нуредін-солтан, зумів переконати обидві сторони досягнути компромісу. До речі, першим свій власноручний підпис під Чуднівським⁶² договором залишив «Петро Дорошенко, Полковник Війська Його К[оролівської] М[ило]сті Запорозького, Комісар»⁶³. 18 жовтня 1660 р. відбулася обоюстороння присяга поляків та українців у вірності. 1661 р. варшавський сейм затвердив текст Чуднівської угоди та нобілізував частину козацької старшини, яка сприяла її підписанню. Серед інших до шляхетства Речі Посполитої був приведений і козацький полковник П. Дорошенко⁶⁴.

Зауважимо, що в інструкції послам від Українського гетьманату на сейм 1661 р. у Варшаві зазначалося, що українські дипломати мали добиватися постанов Гадяцької угоди 1658 р. У цей час Чигирин був переконаний, що Корона Польська знову внесе до угоди відповідні корективи, як це було в 1659 р. У разі відмови виконати ці пункти польською стороною посольство гетьмана Ю. Хмельницького на чолі з С. Богдановичем-Зарудним, М. Зеленським та І. Кравченком мало заявити, що український уряд не вважатиме себе зобов'язаним й надалі підкорятися польсько-литовському королю. Однак, хоча затверджений на сеймі 1661 р. текст Чуднівської угоди не в повній мірі відображав

⁶¹ *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Koscowskiego*. — Т. II. — Poznań, 1859. — S. 95–96.

⁶² В історіографії Чуднівський договір називають ще й «Слободищанським», з огляду на те, що він був укладений під містечком Слободищі за 25 верст від міста Чуднова на Житомирщині.

⁶³ *Ojczyznie spominki w pismach do dziejow dawnej Polski*. — Т. 1. — Kraków, 1845. — S. 165–169; Hnilko A. *Wyprawa cudnowska w 1660 roku*. — Warszawa, 1931. — S. 90–118; Kaczmarczyk J. «Działo się w obozie pod Cudnowom dnia 17 octobra anno 1660» // *Z dziejow Europy Srodkowo-Wschodniej*. — Białystok, 1995. — 221–226 Марченко М. *Боротьба Польщі і Росії за Україну (1654–1664)*. — К., 1941. — С. 64–67.

⁶⁴ *Volumina legum*. — Т. IV. — Petersburg, 1859. — S. 359; Дорошенко Д. *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності*. — Нью-Йорк, 1985. — С. 44.

прагнення українців, вони все ж таки погодилися із запропонованим варіантом. Натомість польський історик Я. Качмарчик у своїй останній книзі зазначив, що саме з сеймовою постановою 1661 р. остаточно зазнала краху «гадяцька ідея Речі Посполитої Трьох Народів»⁶⁵.

З огляду на такий висновок колеги з Польщі зосереджуємо увагу на тому, що вилучення з тексту Чуднівської угоди згадки про «титул Князівства Руського і привілеїв належних до того Князівства»⁶⁶, на нашу думку, все ж таки не означало зникнення ідеї утворення триалістичної польсько-литовсько-руської (української/козацької) федерації. Адже з українського боку більша частина козацької старшини виступала за те, щоб третім автономним членом Речі Посполитої поруч з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським мало стати Військо Запорозьке, а повноваженнями-«привілеями» великого руського князя володів би правитель козацької України — гетьман.

У зв'язку з приходом до влади у 1663 р. колишнього «королівського секретаря», гетьмана П. Тетері почали розроблятися нові умови політичних взаємовідносин між Чигирином та Варшавою. Очевидно, що до них був причетний і П. Дорошенко, який став генеральним осавулом, а також почав виконувати обов'язки наказного гетьмана. Про своє бачення українсько-польських відносин новий український уряд оголосив в дипломатичній інструкції посольству на чолі з полковником Г. Гуляницьким, яке наприкінці січня 1663 р. відправилося до столиці Речі Посполитої. Одним з перших її положень було забезпечення «прав і вольностей» Війська Запорозького з урахуванням положень Гадяцької угоди⁶⁷. З огляду на вимоги української сторони Варшава йде на окремі поступки. Зокрема, вона погоджувалася дотримуватися традиційних козацьких «прав і привілеїв», а також обіцяла нарешті розпочати діяльність спеціальної комісії для розгляду спірних церковних питань (така комісія мала діяти

⁶⁵ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów. Uгода Hadziacka — teoria i praktyka. — Kraków, 2007. — S. 138.

⁶⁶ Volumina legum. — T. IV. — S. 762.

⁶⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 473–476.

ще від часу затвердження Гадяцької угоди на весняному сеймі 1659 р.). Поляки навіть дозволяли проведення Чигирином самостійної зовнішньої політики щодо Молдавського і Волозького князівств. Король також наказав звільнити з ув'язнення впливового козацького старшину, полковника Івана Богуна. Однак до цілковитого вирішення порушених гетьманським урядом питань так і не дійшло. Найбільш дражливим у двохсторонніх стосунках залишалось питання з становищем православної Церкви. Як відзначалося в одному з документів, українці були «...дуже знервовані ненадійною обіцянкою повернення церков»⁶⁸.

Восени 1664 р. у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «*Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року*»⁶⁹. Його поруч з іншими старшинами другим підписав «Петро Дорошенко Осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] Генеральний». У ньому містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «Україною», «народом українським» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), «гетьманом», «Військом Запорозьким» з одного боку та «королем» і «станами Речі Посполитої» — з іншого. Цей важливий у розвитку українсько-польських стосунків другої половини XVII ст. документ у свій час ґрунтовно проаналізований різними істориками⁷⁰, а тому розглянемо його положення лише з точки зору відповідності Гадяцькій угоді.

⁶⁸ Памятники изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. IV. — К., 1859. — С. 293; Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дисертація. канд. істор. наук. — К., 2001. — С. 74.

⁶⁹ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 545–586.

⁷⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 265–279; Крикун М. Між війною та радою. — С. 99–174; Горобець В. Еліта козацької України... — С. 422–443

Вже в першому розділі «Інструкції» 1664 р. під назвою «Релігія Грецька» у 4-му пункті згадувалося про саму Гадяцьку угоду, яку було названо «конституцією». Тут також йшлося про діяльність комісії, що мала діяти згідно з її положеннями у справі повернення відібраних раніше в українців православних церков⁷¹. У 8-му та 9-му пунктах йшлося про відповідний правовий статус «академії та київських шкіл», який їм мав бути наданий згідно з відповідним пунктом Гадяцької угоди. Крім того, в 10-му пункті говорилося про заснування академії в Могилеві, що теж відповідало гадяцьким положенням про відкриття такого навчального закладу для українців на території Великого князівства Литовського. Загалом же «Інструкція» мала ще ряд важливих пунктів, зокрема щодо «вольностей Війська Запорозького», які так чи інакше повторювали або ж резонували з текстом Гадяцької угоди.

Отримавши гетьманську булаву в серпні 1665 р. у результаті змови проти свого попередника Степана Опари П. Дорошенко, очевидно, за порадою кримського хана, листовно задекларував свою прихильність до протекції «природного» або ж «дідичного» сюзерена українських гетьманів — короля Речі Посполитої. Разом з тим, майже відразу після підтвердження свого гетьманства через обрання на козацькій раді, 23 жовтня 1665 р., Дорошенко звернувся до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати свій «гетьманський регімент», а отже, відмовитись від царської зверхності⁷². Таким чином новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання козацької України.

⁷¹ У відведений час комісія не працювала, а тому в «Інструкції» на сейм 1661 р. козаки вимагали, щоб було призначено 3–4 комісари від католиків і стільки ж від православних українців. Налагодженням діяльності цієї інституції, послаючись на Гадяцьку угоду 1658 р., переймався уряд Ю. Хмельницького і протягом 1662 р. (Див.: *Крикун М.* Між війною та радою. — С. 144).

⁷² Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. VI. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 50–51.

«Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося»⁷³, — говорив П. Дорошенко у той час. 20 листопада 1665 р., перебуваючи в Умані, гетьман відправив два листи до Яна II Казимира, в яких просив того розіслати королівські універсали до населення Лівобережної України та козаків Запорозької Січі, щоб ті переходили під королівську протекцію⁷⁴. Невдовзі Дорошенко вислав своїх послів до Варшави, які мали прохати польсько-литовського монарха про затвердження відповідних владних повноважень нового гетьмана Війська Запорозького.

Наприкінці року до Чигирини прийшли листи від Яна II Казимира, в яких той картав Дорошенка за самовільне захоплення гетьманської булави. Саме тому в посланні до короля від 1 січня 1666 р. гетьман відповідав, що мусить залишатися «невільником тої функції, носячи титул Гетьмана запорозького, і то лиш задля того, щоб військо не залишилося без голови...»⁷⁵. Водночас у своїх листах до П. Дорошенка польсько-литовський король запросив прислати «комісарів» від Українського гетьманства на сейм, щоб виробити спільну угоду. У зв'язку з цим, в лютому 1666 р. гетьманський уряд відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. У документі під довгою, але виразною назвою «*Інструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осавулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його К[о]р[олівської] М[ило]сті вірно прихильного Запорозького, зараз з одностайної Ради нашої Лисянської на сейм нинішній до найяснішого Маєстату Його К[о]р[олівської] М[ило]сті Пана Нашого Ми[лости]вого і всієї Р[ечі] П[осполи]тої послам нашим ввірена*», скликаний на 17 березня того самого року»⁷⁶, зокрема зазначалося, що «...ми всі, обивателі українські... прийшли до добровільного відновлення

⁷³ БМЧ Краків. — Теки Нарушевича (далі — ТН), од. зб. 160, № 291, арк. 1278.

⁷⁴ Дорошенко Д. Вказ праця. — С. 59.

⁷⁵ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 417.

⁷⁶ Її детальний аналіз див. у книзі: Крикун М. Між війною та радою. — С. 205–248.

нашого вірного підданства королеві»⁷⁷. Із свого боку, король та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього поспільства українського». Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, але й Лівобережну Україну. У наданій «Інструкції» від імені «всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська Його Королівської Милості» й за дорученням «одностайної» козацької ради на варшавському сеймі 1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо⁷⁸. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві Дорошенка, якого, згідно з рішенням козацької ради, обрано тепер «єдиноюдушно і вільними голосами». Саме таким чином П. Дорошенко хотів стати не тільки першим серед козацького стану («народу політичного»), а й забезпечити собі права легітимного правителя-васала всієї ранньомодерної Української держави.

У відповідь на ці вимоги король Ян II Казимир знову відписував Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди й здійснює відносини з Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправдовуючись трохи згодом перед королем, український гетьман повідомляв, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», а стосовно союзницьких відносин гетьманства з ханством Дорошенко зазначав про їхню користь для Речі Посполитої⁷⁹.

«Інструкція» 1666 р. неодноразово посилається на «зборівські пакти» 1649 р. між Коронаю Польською та Військом Запо-

⁷⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, № 47, арк. 615.

⁷⁸ Там само. — Од. зб. 402, арк. 615–633; Дорошенко Д. Вказ. праця — С. 71–75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. — № 2–3. — Львів, 1999. — С. 311–349

⁷⁹ Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. — Т. 1. — К., 2006. — С. 381

розьким, але якщо документ ухвалений на козацькій раді в Лисянці порівняти з Гадяцькою угодою, то насамперед подібною виглядає структура подання й навіть послідовність викладу, адже «Інструкція», так само, як і ухвали 1658/1659, передбачала: у пп. 1–6 — забезпечення належних прав православної церкви (наприклад, у п.4 йшлося про те, що згідно з гадяцькими домовленостями 1658–1659 рр. до православних від уніатів перейшла «люблінська церква»⁸⁰, а в п. 6 обумовлювалося, що членами сенату мають бути «отець митрополит наш київський з отцями єпископами православними»); пп. 7–8 — визначався статус «київських шкіл»; пп. 9–10, 12 — «вольності» Війська Запорозького; п. 11 — нагадувалося про козацький реєстр («компут»); п. 12 — взаємовідносини козаків з «державцями» в «добрах шляхетських і духовних» п. 14 — визначався статус і повноваження гетьмана; п. 18 — велася мова про закріплення за гетьманом Чигиринського староства тощо.

До Варшави поїхала козацька делегація на чолі з брацлавським полковником Михайлом Зеленським, генеральним писарем Іваном Чекаловським, чигиринським полковником Прокопом Бережецьким та корсунським полковником Гнатом Бережецьким. Однак на сесії сейму, що розпочалася 17 березня було не до вирішення «української проблеми». Натомість на ній йшла запекла політична боротьба між прихильниками партій короля та коронного гетьмана Любомирського⁸¹. Посли від України були прийняті Яном II Казимиром тільки тоді, коли сейм був зірваний — у кінці квітня 1666 р. Незважаючи на те, що домагання козацтва зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною, а король відбувся лише загальними й ухильними фразами щодо «батьківського піклування» про Військо Запорозьке.

Під час військової виправи з метою відвоювання Лівобережної України П. Дорошенко у листі від 16 серпня 1666 р. до Яна II Казимира зазначав, що він хоче лише «...схилити Задніпров'я

⁸⁰ Тут йдеться про православну Спасо-Преображенську церкву в Любліні.

⁸¹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 76.

до вірного підданства Його Королівському Маєстатові»⁸². Одночасно, зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. Оскільки король не звертав уваги на прохання гетьмана, останній неодноразово повторював його як у листах до королівської канцелярії, так і зверненнях до польських урядовців Я. Собеського та Я. Стахурського. Однак у цей час Варшава за спиною гетьманського уряду проводила переговори з Москвою щодо укладення перемир'я, про фактичне позитивне рішення цього П. Дорошенко дізнався наприкінці липня 1666 р. Водночас гетьман не залишав надії добитися королівської прихильності. У листі до Яна II Казимира від 5 жовтня П. Дорошенко просив його надати «виразний ординанс», який би узаконив похід правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну⁸³. Однак Річ Посполита не лише не підтримала спроби Дорошенка об'єднати Україну, а й провела заходи, які змусили гетьмана відвести свої полки з «лівого берега» Дніпра на «правий» — наприкінці 1666 р. коронна армія вступила на Правобережжя.

Восени 1667 р. Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність польсько-литовського короля та склав йому присягу в містечку Підгайці на Тернопільщині. У результаті протистояння польських військ, з одного боку, й татарських та українських — з другого, між королем та правобережним гетьманом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладене тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його «потенційним» підданим. Ця угода мала назву «*Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків*»⁸⁴. З обох боків також була

⁸² Там же. — С. 90.

⁸³ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1880. — S. 253–254.

⁸⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 2. — Kraków, 1883. — S. 290–292.

принесена присяга⁸⁵. Із вуст гетьмана Дорошенка та старшини вона звучала так: «... так і ми в тім же вірнім підданстві до його Королівської Милості і Речі Посполитої Польської почувуючись в онім статечно на віки триматися будемо... всіякої сторонньої протекції з сторонніми [монархами] без відомості Його Королівської Милості і Речі Посполитої усіякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милости во виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і то, що зараз обіцяємо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього — чистою стверджуємо»⁸⁶. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: «Ми комісари від Ясновельможного Й[ого] М[илості] Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо...»⁸⁷.

⁸⁵ Взаємну присягу Війська Запорозького та Корони Польської було складено у приміщенні римо-католицької церкви Пресвятої Трійці в містечку Підгайцях (суч. Тернопільська обл.). Церква Пресвятої Трійці й до цього часу залишається одним з не багатьох зразків сакрального будівництва, де еклектично поєдналися пізньоренесансний, готичний і бароковий архітектурні стилі. Вона була збудована на місці згорілого у 1463 р. старовинного дерев'яного православного храму. У 1621 р. зруйнована під час турецько-татарського нападу. Відновлена протягом 1634–1641 рр. і неодноразово перебудовувалася включно до XIX ст. У крипті каплиці костюлу похований один з супротивників Б. Хмельницького — великий коронний гетьман Речі Посполитої, краківський воєвода і засновник Станіслава (суч. Івано-Франківськ) Станіслав Ревера Потоцький (1579–1667). Сьогодні церква у Підгайцях є однією з небагатьох історичних пам'яток, де перебував видатний український державний діяч П. Дорошенка і яка збереглася до нашого часу. На жаль, сьогодні ця унікальна споруда перебуває у вкрай занедбаному і напівзруйнованому стані (*Колодницький С. Підгаєцькі угоди Петра Дорошенка 1667 року // Галицька брама. — № 3–4. — Львів, 2006*).

⁸⁶ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 671.

⁸⁷ Там само. — Арк. 672.

Якщо порівняти положення Підгаєцької 1667 р. та Гадяцької 1658 р. угод, то насамперед стає зрозуміло, що Корона Польська погодилася на те, «щоб козаки і їхні хутори були вільні» та зобов'язувалася не вводити своїх військ «в жодні міста чи села, що споконвік козакам належать, де Військо Запорозьке проживає»⁸⁸. Тобто, таким чином польська влада визнавала за Українським гетьманством право на владу над тією територією, яка вже фактично перебувала під владою П. Дорошенка. Щодо конкретизації багатьох проблем українсько-польських стосунків, то їхнє вирішення переносилося на розгляд чергового сейму Речі Посполитої.

До Підгаєцького перемир'я з Короною Польською й присяги королеві, що, на нашу думку, стало відносною поразкою політичних планів Дорошенка щодо опанування західноукраїнським регіоном, гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, керівники якого перед тим, 16 жовтня, уклали союзницьку угоду з Польщею й таким чином примусили українського правителя підписати з нею вимушене перемир'я. Вже 23 листопада в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман був незадоволений позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: «...Утиснуто залогами, вислане в Україну військо поводитьсь, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послали наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводитьсь не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом»⁸⁹.

Зважаючи на підгаєцькі домовленості, у грудні 1667 р. гетьману обіцяли надати від верховної коронної влади «правління

⁸⁸ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк.. 665–668.

⁸⁹ *Цит. за:* Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 145.

на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові»⁹⁰. У відповідь Дорошенко погоджувався прислати своїх послів на Варшавський сейм 1668 р., але лише після того, як «збере перед Різдом раду», а та, в свою чергу, випрацює засади стосунків між Українським гетьманством та Короною Польською. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків з султаном Османської імперії⁹¹.

⁹⁰ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 301–302. Зазначимо, що П. Дорошенко від початку свого гетьманування вимагав від польської влади повернення йому булави та інших клейнодів (а також частини архіву та скарбу Війська Запорозького), які були вивезені до Варшави на початку 1665 р. П. Тетерею (про це ширше див.: *Крикун М. Між війною та радою. — 175–204*). Однак Корона Польська всіляко затримувала їхнє повернення. Відомо, що у 1671 р. молдавський боярин М. Спафарій, який певний час перебував у Туреччині, повідомляв цареві, що Дорошенко вимагав у султана Мегмеда IV аби той забрав у П. Тетері (у 1670 р. він втік з Польщі до Османів) «булаву та інші військові клейноди і привілеї, котрі той завіз із собою (до Адріанополя. — Т. Ч.)» (*Новые данные о Н. Спафарие // ЧОИДР. — Кн. IV. — 1900. — С. 36*).

⁹¹ Висвітлення українсько-турецьких стосунків за гетьманування П. Дорошенка не є завданням цієї розвідки. Про них більш докладніше див.: *Dorosenko D., Rypka J. Hejtman Petr Doroszenko a jeho turecka politika. — Praha, 1933*.

III. Дипломатичне баражування Чигирина між Варшавою і Стамбулом (від Підгайців 1667 р. до Острога 1670 р.)

Зрозумівши, що шанс перемогти Польщу та опанувати Східною Галичиною втрачено, П. Дорошенко протягом першої половини 1668 р. відвойовує у царя Олексія Михайловича та гетьмана І. Брюховецького Лівобережну Україну. «За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство»⁹², — зробили з цього приводу висновок вчені. В усіх православних церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»⁹³. Адже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності. Посилення влади Дорошенка дуже налякала верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило до відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя — наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й **одклавши на бік Пакти** (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. — *Т. Ч.*), починають наступати з військовою потугою на Україну»⁹⁴, — описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у

⁹² Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 200.

⁹³ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 66.

⁹⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 301.

листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П. Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Хоча за свідченнями польських урядовців: «...козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: **він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчиніві піддався**»⁹⁵. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він все-таки прийняв турецькі санджаки Дорошенко свідчив — він це зробив лише заради збереження України «в цілості» та для захисту її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Московією всіх дурять»⁹⁶.

Принагідно зауважимо, що вже у січні 1668 р., через три місяці після того, як він присягнув королеві у Підгайцях, П. Дорошенко заявив про свою вірність султану Османської імперії Мегмеду IV. На нашу думку, мотивацією такого вчинку гетьмана були: по-перше, «закулісні» переговори між королем і царем та укладення Андрусівського перемир'я; по-друге, порушення польською стороною взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також, на переконання гетьмана, положень Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П. Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал Міхала Корибути й був вручений гетьману лише через рік (ймовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику ще 3 березня 1668 р.⁹⁷, переконливо промовляв про правильно обрану Дорошенком

⁹⁵ *Цит. за:* Соловьев С. М. История России. — Кн. 3. — Т. XII. — Санкт-Петербург, 1896 — Сбц. 365; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 181.

⁹⁶ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 272.

⁹⁷ Там само. — С. 184–185.

традиційну козацьку тактику — «лякати короля султаном, а султана королем». Одночасно того ж 1668 р. правобережне Українське гетьманство розпочало переговори про підданство московському царю. До речі, під час перемовин на пропозицію росіянам розірвати союз з Кримським ханством, Дорошенко відповів, що не може цього зробити з огляду на існування відповідного пункту в Гадяцькій угоді⁹⁸.

Мотивація гетьмана відносно зриву сюзеренних відносин з Річчю Посполитою та порушення Варшавою положень Гадяцької угоди найбільш повно була викладена у листі П. Дорошенка до Я. Собеського від 28 квітня 1668 р. У відповідь на аналогічні звинувачення польської сторони у постійних порушеннях українцями Гадяцьких і Чуднівських домовленостей Дорошенко писав, що «...Як вони (поляки. — *Т. Ч.*) **Гадяцької Комісії Трактаті, [що] в Гадячі постановили**, написали, і там зараз Гетьманом тогочасного Війська Запорозького (І. Виговським. — *Т. Ч.*), і собою заприсягнену Комісію у Варшаві на сеймі скасувавши, і звідти змінену аж до Чигирина посилали... Релігії святої Греко-Руської і народу всього нашого Руського, ошукання отримавши, Помазанця Божого і старші стани величнього сенату Корони Польської і В[еликого] К[нязівства] Лит[овського], **не на Гадяцькій правдивій Комісії** (тобто 16 вересня 1658 р. — *Т. Ч.*), але на Варшавському концепті (тобто затверджені на сеймі 1659 р. — *Т. Ч.*) з неприятелем Церкви Божої уклавши його [Трактат], в *juramenta* втягнули, Пану Богу, Й[ого] К[оролівській] М[илос]ці, і [станам] Р[е]ч[і]п[оспол]л[и]тої правлять»⁹⁹. Тобто, Дорошенко натякав полякам про невиконання обопільної Гадяцької угоди від 16 вересня 1658 р., яка була порушена тими під час Варшавського сейму 1659 р., коли під час затвердження були зміненні її найбільш важливі положення.

На початку 1669 р. Дорошенко надіслав лист польсько-литовському королеві, в якому запевнював останнього, що не

⁹⁸ Акты ЮЗР. — Т. VI. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 250.

⁹⁹ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. — Vol. 1. — Pars. 1. — Kraków, 1881. — S. 362.

піддавався султанові. Міхал Корибут відповів йому, що не вірив і не вірять ніяким вимислам про гетьмана¹⁰⁰. Додатковим доказом прихильності українців, було висилання *«Інструкції на сейм коронаційний до Найяснішого Короля Його Мл. І всіх станів Речі Посполитої від мене, Петра Дорошенка, гетьмана, і од усього Війська Запорозького»* на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня-липня 1669 р. Нагадаємо, що це відбулося після березневої заяви гетьмана про підданство султанові! У чергових вимогах знову, в основному, повторювалися пункти, які були направлені ще на сейм 1666 р.¹⁰¹

Вступна частина цього документу (він має два варіанти текстів «акцепт короткий усіх пунктів супліки на елекцію Найяснішого Короля Міхала»¹⁰² та власне згадану «Інструкцію»), який у свій час був детально опрацьований М. Крикуном, містила звернення гетьманського уряду до польської влади, в якому стверджувалося про те, що українцям відомо про те, що поляки розкололи цілісність їхньої держави і «за мінімальну суму московських динарів продали нас» Москві, а це в свою чергу підштовхнуло козацьку еліту до зближення з Османською імперією¹⁰³.

Власне сама послідовність викладення скарг і вимог до влади Речі Посполитої в «Інструкції» 1669 р. відповідає структурі Гадяцької угоди 1658 р. — спочатку йшлося про потреби православної церкви та проблему скасування унії, потім питання освіти, «прав і вольностей» Війська Запорозького, виокремлення території, на яку поширювалася влада українського гетьмана і т. д. Вже в 1-му пункті зазначалося, що **«згідно з Гадяцькими пактами»** уніати в Україні мали бути «послушними» римському костьолові, а православні повинні підлягати Константинополь-

¹⁰⁰ Chrapowicki J. A. Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J. Rusiecki. — Warszawa, 1845. — S. 185–186

¹⁰¹ Акты ЮЗР. — Т. IX. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 96, 99.

¹⁰² Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД Варшава). — Ф. «Архів Браницьких з Суші», од. зб. 33/46, арк. 2; Крикун М. Вказ. праця. — С. 299–301.

¹⁰³ Крикун М. Вказ. праця. — С. 292.

ському патріархові. У 2-му пункті йшлося про створення «особливого трибуналу» для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подольського, Белзького, Підляського воєводств, що також було започатковано ще Гадяцькою угодою 1658 р. У 5-му пункті містилася вимога про «фундацію Академії в Києві», що прямо повторювало відповідну статтю текстів угоди 1658 та 1659 рр. Цікаво, що в 6-му пункті говорилося, щоб з **«Гадяцьких пактів вимазаний був пункт той**, лютери (лютерани. — *Т. Ч.*) і кальвіни (кальвіністи. — *Т. Ч.*) й магістри іншої віри в академіях і школах руських не вчили, бо вони хочуть з усіма жити в згоді»¹⁰⁴. Таке прохання козацької старшини крім конфесійної толерантності засвідчувало, на нашу думку, ще один досить промовистий факт — в Українському гетьманстві, незважаючи на погіршення стосунків з Польщею та укладення з нею Чуднівської 1660 р. і Підгаєцької 1667 р. (а також існування Андрусівського перемир'я 1667 р. між Варшавою та Москвою), все-таки хотіли вважати положення Гадяцької угоди діючими! Про це свідчив і 10-й пункт, де українці просили «про апробацію усіх своїх прав згідно з Гадяцькою комісією і про апробацію амністії, яка не досить діє...»¹⁰⁵.

Прохання 1669 р. про потреби Війська Запорозького та всього українського (руського) народу були зачитані не на коронаційному сеймі в жовтні того ж року, але вже перед коронованим на ньому Мішалом Корибутом¹⁰⁶. Цікаво, що король прийняв українських представників у себе, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від сілістрійського (очаківського) бейлербея про перехід гетьмана П. Дорошенка під османську протекцію¹⁰⁷. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирини знову направив до польсько-литовського короля листа, в якому запевнив того, що й не

¹⁰⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Браницьких з Суші», од. зб. 33/46, арк. 2; Крикун М. Вказ. праця. — С. 299.

¹⁰⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Браницьких з Суші», од. зб. 33/46, арк. 4; Крикун М. Вказ. праця. — С. 300.

¹⁰⁶ БМЧ Краків. — Од. зб. 602, арк. 677–684.

¹⁰⁷ Chrapowicki J. A. Diariusz. — S. 176–177.

думав піддаватися султанові. На нашу думку, це засвідчувало бажання гетьмана при збереженні османського номінального протекторату все ж не відмовлятися від фактичної королівської зверхності¹⁰⁸.

З початком 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до великого коронного гетьмана Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу¹⁰⁹. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й. Храповицького, саме у цей час український гетьман прохав короля Міхала Корибута «Україну Москві не віддавати і пакта Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко. — Т. Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції деінде шукати»¹¹⁰. 15 березня 1670 р. український гетьман написав листа до коронного під канцлера Речі Посполитої А. Ольшевського з подякою за згоду короля розпочати чергову українську-польську комісію щодо врегулювання політико-правових стосунків між Українським гетьманством і Коронаю Польською. У цьому ж листі П. Дорошенко нагадав польському урядовцю, що все частіше в офіційних документах Польсько-Литовської держави говориться лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плот» й запитував: хіба це справедливо титулувати короля «великим князем руським», а про саме Руське князівство зовсім не згадується?¹¹¹

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також прохав польського урядовця звернутися до польського короля,

¹⁰⁸ Див. ширше: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003. — С. 123–141.

¹⁰⁹ Grabowski A. Starozytnosci historyczne Polskie, pisma i pamietniki do dziejow polskich. — Т. 2. — Kraków, 1840. — S. 300.

¹¹⁰ Chrapowicki J. A. Diariusz. — S. 197.

¹¹¹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 291–292.

щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я¹¹². Крім того, Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників козацьких старшин С. Білоцерківського і П. Смардовського¹¹³. У травні Дорошенко делегував на спільну комісію (місцем її проведення був визначений Острог) козацьких представників на чолі з М. Вуяхевичем¹¹⁴.

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчив спробу П. Дорошенка чітко окреслити свої повноваження як правителя козацької держави. Оцінюючи Острозький проект Дорошенка з історично-правової точки зору, польський історик А. Пшибось зазначав, що це був аж ніяк «не унійний зв'язок між Україною та Польщею, а ні тим більше широка автономія першої у складі останньої»¹¹⁵. Острозькі пропозиції української сторони, на думку науковця, були «примиренням двох самостійних потуг». Хоча М. Яворський писав, що гетьман Дорошенко в 1670 р. запропонував Варшаві програму «широкої автономії» України на основі компромісу та релігійних, соціальних і національних сподівань станів українського суспільства¹¹⁶.

Готуючись до мирної комісії в Острозі, П. Дорошенко, на основі положень Гадяча 1658 р., підготував спеціальну інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1670 р., яка складалася з 24 пунктів¹¹⁷. У цьому документі, як і дванадцять років перед тим, Українське гетьманство вимагало від Корони Польської забезпечити їхні права щодо: вільного віросповідання православ'я на землях «поки язик народу Руського

¹¹² Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia I materiały do historii wojskowosci polskiej (далі – SMHW). – Т. XI. – Cz. I. – Warszawa, 1965. – S. 71.

¹¹³ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 288.

¹¹⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196.

¹¹⁵ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S. 155.

¹¹⁶ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671. – S. 72.

¹¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196–206.

засягає», державних урядів, освіти, мови, визначення території для Війська Запорозького в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, привілеїв для козацького війська тощо.

Досить ґрунтовну інструкцію, яка складалася з 31 пункту, мали й представники Корони Польської. Очевидно, що під час підготовки цього документу в королівській канцелярії теж орієнтувалися на текст Гадяцької угоди 1659 р. Наприклад, у польській дипломатичній інструкції на Острозьку комісію було таке положення: якби українські послы під час обговорення церковних проблем вимагали б звернення до відповідної статті Гадяцької угоди, то потрібно погодитися з цим, але робити це дуже обережно з огляду на велике незадоволення католицького духовництва Речі Посполитої відповідними положеннями Гадяча¹¹⁸. Посилання на Гадяцьку угоду було також у тому пункті, який стосувався впровадження академії і шкіл в Україні: поляки мусили погодитися з українськими вимогами, але за умови заборони навчання і викладання у цих освітніх закладах представників протестантських течій. Нагадаємо, що у 1659 р. таке положення було ратифіковано на сеймі, однак у «Інструкції» 1669 р. гетьманський уряд вже звертався з проханням про дозвіл «арянам, кальвінам і лютерам» бути присутніми в українських академії та школах. Але найбільшу цікавість викликає наступний пункт інструкції дипломатам Польсько-Литовської держави від 1670 р., де зазначалося, що козаки постійно у своїх зверненнях до короля та сейму посилаються на положення Гадяцької угоди, а тому польським комісарам на Острозьку комісію наказувалося, щоб вони пояснили українцям таке: угоду 1658 р. було укладено між Варшавою і Чигирином в умовах польсько-шведської війни, з огляду на що, козакам було дозволено «багато чого», аби лише вони залишилися вірні Речі Посполитій. Однак потім, як свідчили укладачі інструкції з королівської канцелярії, козаки самі порушили Гадяцьку угоду піддавшись знову Москві у 1659 р., а під час укладення українсько-польського договору під Чудновом у 1660 р. «зреклися гадяцьких

¹¹⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 293.

трактатів», та й, загалом, Гадяцька угода втратила своє значення у результаті повороту Лівобережної України до московського протекторату¹¹⁹.

Вважаємо, що саме різні підходи до Гадяцького трактату (українці вважали її чинною, а поляки — навпаки) й затягування Варшавою укладення вигідної для П. Дорошенка угоди в Острозі, змусили гетьмана нарешті узаконити стосунки з Османською імперією — на старшинській раді у грудні 1670 р. було ухвалено рішення про остаточний перехід правобережного Українського гетьманства під сюзеренітет султана. За допомогою цього Дорошенко намагався забезпечити собі обсяг більших владних повноважень (які не погоджувався надати йому король Речі Посполитої) над козацькою Україною. Крім того, Дорошенко розумів, що Корона Польська, всіляко підтримуючи гетьманування на Правобережжі свого ставленика М. Ханенка, не дозволить добитися улегітимнення «прав і вольностей» Українського гетьманства хоча б на умовах Гадяцької угоди.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі старшин Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І. Завіши, С. Білого та В. Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків¹²⁰. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали «щиріше трактувати»), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорожці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (а переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько чотирьох місяців!)¹²¹. Окремі положення

¹¹⁹ Там само. — С. 295.

¹²⁰ Там само. — С. 306.

¹²¹ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. — Т. 2. — Kraków, 1898. — С. 396; Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. II. — Pars. I. — S. 614.

цього договору були такими: унія на українських землях мала залишатися в силі; шляхта поверталася до своїх маєтків в Україні без будь-яких обмежень; гетьманський уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій та не мав права переговорів з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен обов'язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої український гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо¹²².

Починаючи від М. Костомарова, українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі¹²³. Острозька угода (Ханенка) набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами в Гадячі, Чуднові та Підгайцях, значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Міхал Корибут так розумів домовленості 1670 р.: «...Щоб в тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. — *Т. Ч.*)»¹²⁴. Отже, більше ніж два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту — вона знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин зі своїм «корпоративним васалом» — Військом Запорозьким. Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема одержавлення Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати поліцентричне

¹²² АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 210–215; Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 346–351.

¹²³ Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн.6. — Т. 15: Руина. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 168–169; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 308; Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 308; Чухліб Т. Михайло Ханенко // Там само. — С. 321.

¹²⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 210.

Українське гетьманство. Символічно, що договір з представниками маріонеткового гетьмана Ханенка в Острозі з польського боку підписали комісари на чолі з одним із творців Гадяча 1658 р. чернігівським воєводою Станіславом Беньовським.

Незважаючи на свої стосунки з Мегмедом IV та конфлікт з польською владою, П. Дорошенко у жовтні 1670 р. все ж вислав своїх представників Я. Петрановського та М. Харлана на черговий варшавський сейм. Їм була надана інструкція, яка повторювала попередню інструкцію Дорошенка на Острозьку комісію з додатком окремих пунктів. З вального сейму 1670 р., де 22 грудня спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком¹²⁵, до Чигирин привезли лист від Міхала Корибута з поясненням причин відмови польської влади задовольнити вимоги Дорошенка (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької угоди) на Острозьку комісію, а також сейми 1669 р. і 1670 р. Майже на всі прохання української сторони король відповідав відмовою. Серед іншого він відзначав, що, скасування унії в Україні не залежало від світської влади (!?), а виокремлення гетьманству особливої території є неможливим, адже тоді б, на думку Міхала Корибута Вишневецького, знову постало «Руське князівство», від якого козаки відмовилися згідно з Чуднівською угодою. Останні слова короля були такою собі «езуїтською» відмовкою, адже старшина Ю. Хмельницького у 1660 р. відмовлялася тільки від назви «Руське князівство», але ніяк від можливості мати для Війська Запорозького особливу автономну територію, «права та привілеї» козацького та інших станів України.

Після приїзду послів з Варшави та прочитання листа П. Дорошенко відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському що «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»¹²⁶. Гетьман просив повідомити Міхалу

¹²⁵ Volumina legum. — Т. V. — Petersburg, 1860. — S. 30.

¹²⁶ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 630.

Корибуту, що він з 1667 р. вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів. У зв'язку з цим, Й. Шумлянський змушений був звітувати королю: «...ці люди (козаки-українці. — *Т. Ч.*) не хлопи, але народ самостійний»¹²⁷.

¹²⁷ Ibid. — S. 631.

IV. Крах Гадяцького проекту в українсько-польських стосунках (від Острога 1670 р. до Димера 1682 р.)

Обурений відмовою укласти з ним Острозький договір у листі до коронного гетьмана Я. Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко у досить різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»,¹²⁸ — писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана». У зв'язку з черговою акцією польських військ на Поліссі (під час якої, зокрема, полковник Я. Піво вщент вирівав населення села Ольшанка), український гетьман заявляв, що йому приходится шукати зверхності кращого монарха, який би не дозволив плюндрувати, палити та грабувати Україну. Одночасно посла Дорошенка продовжували спроби змусити урядові кола Речі Посполитої до «переукладення» з ними Острозької угоди, але на запропонованих ними умовах. До Варшави з Чигирини виїхав український посол Петрановський, який мав з собою дипломатичну «Інструкцію» від гетьмана, яка в основному повторювала Острозький проект П. Дорошенка.

У лютому 1671 р. після завершення роботи Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертається ряд козацьких полковників: «... Адже тоді (перед 1648 р. — Т. Ч.) не тільки

¹²⁸ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. — Т. VII. — Вильно, 1879. — С. 149–150.

гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитись. Вже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте Ваша Королівська Милість виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб»¹²⁹.

28 березня 1671 р. гетьман направив до правителя Бранденбурзького курфюрства Фрідріха I Вільгельма лист, в якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: «Бажаючи одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й[ого] М[ило]сті Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися імя наше знищити.»¹³⁰. Разом з тим, український гетьман й далі листувався з королем Міхалом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції примирення й тим самим пропонував Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни¹³¹. Українські вимоги склалися з 7 пунктів і базувалися на положеннях Гадяча 1658 р., Чуднова 1660 р. та незатверджених положеннях Острозького проєкту 1670 р.¹³²

¹²⁹ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 623–624

¹³⁰ *Цит. за:* Крип'якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. — Т. 117. — Львів, 1914. — С. 127–129. *Див. також:* Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки НТШ. — Т. 151. — Львів, 1931. — С.151–174.

¹³¹ Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. — Т. II. — Kraków, 1845. — S. 308–309; Przyboś A. Michai Korybut Wiśniowiecki. 1640–1673. — S. 159.

¹³² Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. — Т. II. — S. 308.

Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочав облогу Білої Церкви. Згідно з висновками М. Яворського, військові плани Українського гетьманату у 1671 р. полягали в наступному: на першому етапі — опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) й забезпечити себе від наступу литовських військ з Півночі; на другому етапі — об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбиття коронного війська й нав'язування Речі Посполитій договору, в якому вона зреклася б України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П. Дорошенка за султанського ленника¹³³.

У зв'язку з цим влітку 1671 р. Корона Польська розпочала військові дії проти Чигирини. У цей час серед панівних кіл Речі Посполитої стосовно вирішення «козацької проблеми» сформувалися дві партії: по-перше, це «партія війни», яка трактувала «великий політичний рух» в Україні як звичайний бунт в рамках заборонної Ординації 1638 р. й прагнула обернути козацтво, що тяжіло до самостійності в «хлопи»; по-друге — «партія примирення», яка схилилася до політичного порозуміння й намагалася «сполучити почуття окремішності козацького суспільства з польською державністю»¹³⁴. Перемогу отримали прихильники ідеї знищення козацької держави та цілковитого підкорення «свавільних» українських козаків.

Польська армія на чолі з Я. Собеським, підсилена полками «колаборантів» М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П. Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтового трактату» з Річчю Посполитою на умовах Гадяча 1658 р., про що, наприклад, свідчив його лист до короля Міхала Корибута від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «непевність ласки Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті — Т. Ч.)... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших

¹³³ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego. — S. 81

¹³⁴ Ibid. — S. 74

мушу шукати протекцій...»¹³⁵. А в листі до польського урядовця Петрановського гетьман зазначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало»¹³⁶. У вересні 1671 р. до ставки великого коронного гетьмана Речі Посполитої прибуло чергове українське посольство на чолі з литовським шляхтичем В. Хилькевичем. Той передав Собеському листа від Дорошенка, в якому останній висловлював бажання примиритися та укласти угоду з поляками. Під час розмови з коронним гетьманом Хилькевич заявив, що, перед тим, як укласти мирний договір, польське військо має відступити з України¹³⁷. Зрозуміло, що поляки не погодилися на таку умову.

Не дивлячись на своє підпорядкування Османам, П. Дорошенко на початку 1672 р. вислав своїх представників на зимовий вальний сейм у Варшаві. Як зазначав А. Пшибось, у цьому випадку гетьман сподівався на порозуміння з Річчю Посполитою й хотів добитися від неї допомоги під час майбутнього походу для відвоювання Лівобережної України¹³⁸. Однак на перешкоді українсько-польського порозуміння знову стало питання про «надмірні» вимоги гетьманського уряду. Так, у документі під назвою «*Вотум Ймсці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана ВКор. На Сейм 1672 року*» стверджувалося, що «**завжди на Комісіях** (тут, очевидно йшлося і про Гадяцьку, Чуднівську та Острозьку комісії. — Т. Ч.) **з Козаками**» серед найбільш принципових був пункт про «ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких затягати мала»¹³⁹. А тому навіть перед турецькою загрозою завоювання Польщі шляхта не хотіла йти на уступки Чигирину й віддавати під «Булаву Гетьманів» (цей термін, очевидно, вживався на противагу означенню «Корона польська») частину своєї колишньої території. Разом з тим, українським

¹³⁵ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 673–674.

¹³⁶ Ibid. — S. 614

¹³⁷ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 365.

¹³⁸ Przyboś A. Michal Korybut Wiśniowiecki. — S. 166

¹³⁹ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 857.

послам на сейм 1672 р. було заявлено, що лише за умови відходу П. Дорошенка від турецької протекції з ним розпочинатимуть вести мирні переговори. Але це були дипломатичні відмовки — король Міхал Корибут вже давно зробив ставку на маріонеткове гетьманування Ханенка й не хотів укласти будь-яких домовленостей із «свавільним» Дорошенком. Змінилася й міжнародна ситуація, що вплинула на відносини між Короною Польською та Українською Булавою — до Поділля увійшла багатотисячна османська армія на чолі з султаном Мегмедом IV, яка оволоділа Кам'янцем-Подільським та навколишніми містами й містечками.

За Бучацькою угодою від 16 жовтня 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, до Високої Порти відходило Західне Поділля. Крім того, Корона Польська відмовлялася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана П. Дорошенка: «Україна має належати козакам у старих кордонах»¹⁴⁰, — зазначалося в 4-му пункті цього польсько-турецького договору. Отже, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель відходила до Польщі. Представники правобережного Українського гетьманства під час проведення попередніх переговорів між обома «високими сторонами» вимагали включити до мирних положень пункт щодо встановлення західного кордону козацької держави, який мав проходити по річкам Горинь і Лабунь.

Принагідно зауважимо, що, незважаючи на Бучацький договір, правобережний гетьман Дорошенко продовжував переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагав від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося, наприклад, під час двох зустрічей з представником Речі Посполитої вже згадуваним священиком Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.), сотником С. Тупталом (жовтень 1673 р.) та в неодноразових зверненнях П. Дорошенка

¹⁴⁰ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 45, т. 4, арк. 153–155; Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3037, арк. 222–225; БМЧ Краків. — Од. зб. 609, арк. 46–46 зв.; Бібліотека Національна у Варшаві, Відділ мікрофільмів — Ф. 6639 (м-ф. 32423), № 615.

до багатьох польських урядовців¹⁴¹. Гетьман у цей час навіть звільнив з полону декількох польських полонених¹⁴².

Політична верхівка Корони Польської (яка гуртувалася навколо великого коронного гетьмана Я. Собеського), зважаючи на рішення про початок війни з Османською імперією, намагалася схилити правобережного гетьмана на свій бік. Для цього пропонувалося «дозволити йому (Дорошенку. — Т. Ч.) на час України»¹⁴³, але спираючись не на Гадяцькі положення, а враховувати «Інструкції»¹⁴⁴, що надавалися польським комісарам на Острозьку комісію й були затверджені варшавським сеймом наприкінці березня 1670 р.¹⁴⁵

У квітні 1673 р. варшавський сейм погодився розпочати переговори щодо повернення П. Дорошенка під королівську протекцію. Посли сейму зазначали, що коли б цього не можна було зробити мирним шляхом, то для досягнення необхідного результату потрібно використати військову силу¹⁴⁶. 11 листопада 1673 р. польсько-литовські війська на чолі з Я. Собеським перемогли османську армію (якій допомагали й полки П. Дорошенка) під Хотиним й таким чином доказали свою військову спроможність щодо оволодіння усією Правобережною Україною.

Як зазначав історик Я. Волінський, з обранням Я. Собеського на королівський трон Речі Посполитої у Варшаві спочатку (незважаючи на сумніви та попередні непорозуміння) все ж зважали на думку щодо повернення правобережної частини

¹⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 286; Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 854–858.

¹⁴² Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Т. II. — S. 258–260.

¹⁴³ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 1237. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 452.

¹⁴⁴ Повна назва цього документу була такою: «*Deputacuja na uspokojenie wojska Zaporoskiego i calej Ukrainy w prozbach ich przez suplike podanych przez wielm. i ur. deputatow z senatu i izby poselskiej odprawiona na seimie Warszawskim die 30 mensis Martii a.D. 1670*».

¹⁴⁵ Wolinski J. Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. — Т.Х. — Cz. 2. — Warszawa, 1964. — S. 256.

¹⁴⁶ Acta Historica res gestas Poloniae. — V. 2. — P. 2. — S. 1087–1093.

Українського гетьманства до Польсько-Литовської держави на умовах Гадяцької угоди¹⁴⁷. Однак «партія війни» вже вкотре перемогла.

Зважаючи на те, що основні сили армії Османської імперії, залишивши свої гарнізони у подільських фортецях, покинули українські землі, наприкінці 1674 р. на гетьманати черговий наступ здійснило коронне військо на чолі з щойно проголошеним королем, колишнім великим коронним гетьманом та маршалком Я. Собеським. Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Як влучно з цього приводу висловився історик З. Вуйцік, політикою короля Яна III Собеського у цей час мала бути війна «найвищого ґатунку — з росіянами, турками, татарами, але перед усім з гетьманом Дорошенком»¹⁴⁸. Події українсько-польської війни 1674 р., а також гострі питання політичних взаємовідносин між Варшавою і Чигирином добре висвітлив у своїй книзі інший польський вчений Я. Волінський¹⁴⁹.

Виснажений у боротьбі з Короною Польською, Московською державою та Лівобережною Гетьманщиною П. Дорошенко у листі від 12 грудня 1674 р. прохав у нового польського короля «аби її (Україну. — Т. Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... **народу Руського і Війська Запорозького права вольностей і свободах наших достатнім забезпеченням**»¹⁵⁰.

Водночас в універсалі від 13 грудня до «Панів сотників, отаманів, городовим з усім товариством, так теж військом і усім посполитим людям...» Паволоцького і Білоцерківського полків ук-

¹⁴⁷ Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. — Warszawa, 1934. — S. 6.

¹⁴⁸ Wójcik J. Jan Sobieski. 1629–1696. — Warszawa, 1994. — S. 244.

¹⁴⁹ Woliński J. Król Jan a prawa Ukrainy 1674–1675. — Warszawa, 1934.

¹⁵⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 113; Wolinski J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. — T. X. — Cz. 1. — Warszawa, 1964. — S. 245.

раїнський гетьман висловлювався більш гостріше й говорив, що король Речі Посполитої «ніколи на Україну з військами кор[онними] війною не мав приходити, але **звиклими трактатами і добрим способом** мав про те дбати, аби з нами погодився зараз, коли військо усе турецьке і хана вже з землі нашої виправили...»¹⁵¹. У цьому документі також йшлося про те, що Корона Польська довгий час застосовує проти українців «ласки хитрі омани», однак, як попереджав Дорошенко населення Білоцерківського і Паволоцького полків: «за оманами наступає тиранство».¹⁵²

Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка щодо налагодження дипломатичних контактів й вислав до Чигирин своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди¹⁵³. Та, отримавши звістку про те, що поляки, незважаючи на початок мирних переговорів, готуються до походу на Чигирин, Дорошенко вирішив відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висунув концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка оголошувала б гетьмана «князем України» під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між трьома монархами¹⁵⁴.

¹⁵¹ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 119; Там само. — ТН, од. зб. 172, арк. 593.

¹⁵² Там само; Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. — К., 1999. — С. 88.

¹⁵³ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 111–12; Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 14–15.

¹⁵⁴ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів. — № 355, арк. 19–20; Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 17; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 533–534.

На переломі 1674/1675 р. у Чигирині знову перебувало посольство Речі Посполитої на чолі з Й. Шумлянським, а також С. Морштином. Воно мало завдання від Яна III Собеського: по-перше, пояснити П. Дорошенку причину приходу в Україну королівських військ, яка полягала у рятуванні «християн від бусурманів»; по-друге, запевнити «бунтівливих» українців в тому, що вони отримають «батьківське ласкаве прощення» від короля; по-третє, пояснити козацькій старшині, що всі їхні попередні вимоги будуть розглянуті черговим сеймом й по-четверте, що лише в разі висланні Дорошенком татарського війська з України, король зможе визначити коло комісарів для майбутніх переговорів з Чигирином¹⁵⁵. У лютому 1675 р. посольство повернулося до Варшави з пропозиціями від Українського гетьманату, які були викладені у документі під назвою *«Пункти головні, за якими військо Запорозьке іменем всього народу Руського вольності просить, до повинного Пана підданства приступити хоче»*¹⁵⁶. Зважаючи на те, що цей документ був випрацюваний П. Дорошенком та його старшиною у Чигирині, будемо називати його Чигиринськими пунктами 1675 р.

Всього таких пунктів нараховувалося чотирнадцять й опиралися вони, в основному, на положення Зборівської 1649 р., Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод між Українським гетьманатом й Коронаю Польською. Зокрема, вже у 1-му пункті, де йшлося про церковні проблеми, зазначалося, що «старовинні греко-руські церкви і монастирі» мають **«згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою** людям народу православного греко-руського бути віддані». У п. 3-му відзначалося, що Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств «Київського, Чернігівського й Брацлавського **згідно з комісією Зборівською**

¹⁵⁵ Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 21–22; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 531.

¹⁵⁶ *Опубліковано:* Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. — Warszawa, 1934. — S. 23–27. *Див. також:* Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 534–541.

і Гадяцькою і Чуднівською...»¹⁵⁷. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воеводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «очищений від Москви» Київ. Звичайно, що у цьому випадку королівський уряд, зважаючи на положення Андрусівського перемир'я (ці території знаходилися під сферою впливу московського царя), не міг погодитися на такі «радикальні» пропозиції українців.

Більшість з прохань Дорошенка, викладених у Чигиринських пунктах 1675 р., були відкинута Яном III Собеським. Хоча король Речі Посполитої й відзначав у документі під назвою «Відповідь на пункти під іменем Війська Й. К. М. П. Н. М. рицарського подані», що «нехай тільки наступить у Війську Запорозькому щирість та зичливість до короля, тоді він зуміє кожного в його потребах задовольнити»¹⁵⁸.

«Нічого не було сказано в листах Вашої Королівської Милості яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем», — писав П. Дорошенко після цього до Яна III Собеського, жалкуючи, що, на основі Гадяцького 1658 р., а також окремих положень Зборівського 1649 р. та Чуднівського 1660 р. трактатів, протягом 1675 р. так і не було укладено українсько-польської угоди.

Зважаючи на наступ на Правобережжя, з одного боку, польського війська, а з іншого — підрозділів Московського царства та Лівобережної Гетьманщини, у жовтні 1675 р. Дорошенко склав присягу на вірність цареві. Хоча на початку наступного року правобережний гетьман знову надіслав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі й Росії. Однак під натиском переважаючих військ Москви і Батурина у вересні

¹⁵⁷ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 235–242.

¹⁵⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.538. *Порівн.*: Bendza M. Tendencje unijne wzgledem cerkwi prawoslawnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. — Warszawa, 1987.

1676 року Петро Дорошенко відмовився від булави на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича та російської проєкції.

Так завершилася «Гадяцька епопея» одного з найближчих соратників Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері, який протягом 1665–1676 рр. продовжував їхню політику щодо утвердження на міжнародній арені Української держави раннього нового часу. Небажання польської сторони на основі Гадяцької угоди 1658 р. вирішити «удільницькі» прагнення Петра Дорошенка неминуче штовхали цього гетьмана Війська Запорозького в обійми Московського царства.

* * *

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією напередодні Віденської кампанії¹⁵⁹, король Речі Посполитої Ян III Собеський вирішив активізувати свої дії в справі вирішення «козацької проблеми» та набору українців на службу до свого війська. Влітку 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва, вирушає нобілітований козацький полковник Василь Іскрицький¹⁶⁰, який раніше проходив службу при королівському дворі й був племінником по

¹⁵⁹ *Про участь козацтва у тих подіях див. наші розвідки.* До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами України // Український історичний збірник. — Вип. I. — К., 1997. — С. 61–100; Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь в ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип.6. — К., 2006. — С. 609–625.

¹⁶⁰ *Про місію полковника В. Іскрицького 1682 р. більш докладніше див.:* Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., Нью-Йорк, 2003. — С. 281–282; Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип.5. — К., 2005. — С. 558–580; Wójcik Z. Misja Bazylego Iskrzyckiego do Kozaków w roku 1682 // States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. — New York, 2004. — S. 1189–1200.

материнський лінії колишнього гетьмана Правобережної України Павла Тетері.

Представник Варшави мав агітувати козаків, які після смерті Євстафія Гоголя на початку 1679 р. більше трьох років не мали гетьмана, щоб ті зібралися на свою раду й вирішили питання можливої допомоги польському королю в боротьбі проти Османської імперії. По приїзду на Правобережжя в липні 1682 р. В. Іскрицький зачитував представникам козацької старшини такі слова з королівської інструкції: «...Війську козацькому час показати світові, що не є виродками батьків своїх: та ж у них мужність у серці, **та християнська охота котра була в Чуднові, Підгайцях і Гадячі...**»¹⁶¹.

Як бачимо, перед черговою турецькою загрозою Ян III Собеський натякав на можливість укладення польсько-української угоди на зразок тих, що існували між Українським гетьманатом і Коронаю Польською в 1658, 1660 та 1667 рр. У зв'язку з цим один з найвидатніших польських королів обіцяв відновити всі «прадавні вольності і привілеї» козацького та інших станів України, подбати про рівноправність православної віри тощо. Однак, незважаючи на активну участь українського козацтва у війні Священної ліги з Османською імперією, включно до своєї смерті у 1696 р. король Ян III Собеський так і не виконав своїх обіцянок щодо відновлення в польсько-українських стосунках ідей Гадяча.

¹⁶¹ АГАД Варшава. – Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 252–260.

Заклучення

Широко пропонована варшавськими й чигиринськими колами ідея т. зв. Трьохнародової Польсько-Литовсько-Руської держави, на нашу думку, все ж залишилася не тільки на дипломатичних паперах 1658 — початку 1660-х рр., а й продовжувала жити включно до початку 1680-х рр. Спорадично ця ідея виникла у колах українського та польського політиків протягом кінця XVII–XVIII ст.

З боку Українського гетьманату факт існування пропозицій щодо відновлення якщо не всієї Гадяцької угоди 1658 р., то хоча б окремих її положень засвідчувалися не лише текстом Чуднівської угоди 1660 р., а й такими різноплановими, але цільними за внутрішнім «ідеологічним змістом» документами й матеріалами як:

- звернення («супліки», «пункти», «інструкції») Війська Запорозького на варшавські сейми 1661 р., 1664 р., 1666 р., 1669 р., 1670 р., 1672 р.;
- вимоги Чигирин на т. зв. Острозьку комісію 1670 р.;
- гетьманські листи до королів Яна II Казимира, Міхала Корибути Вишневецького і Яна III Собеського у 60-х — першій половині 70-х рр. XVII ст.;
- Чигиринські пункти 1675 р. від Українського гетьманату до Корони Польської;
- матеріали українсько-польських посольств другої половини 1660-х — початку 1680-х рр. тощо.

Прагнення української еліти, яскравим виразниками якої у досліджуваній період були гетьмани Війська Запорозького Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Євстафій Гоголь та Петро

Дорошенко, до порозуміння з польсько-литовською владою на умовах політичної, адміністративно-територіальної та національно-культурної автономії напштовхувалися на нерозуміння з боку королівських урядів Яна II Казимира, Міхала Корибути Вишневецького та Яна III Собеського, а також сеймової шляхти. Корона Польська з огляду на різні причини намагалася інкорпорувати козацьку державу й повернутися не до умов Гадяцької угоди 1658 р., а до тих стосунків, які існували між Варшавою та українським козацтвом напередодні 1648 р.

У зв'язку з досліджуваною нами у цій розвідці проблематикою влучно свого часу висловився відомий польський історик Януш Волінський, який у ґрунтовній монографії «Король Ян III та справа України» (Варшава, 1934) дійшов такого важливого висновку: державні діячі Речі Посполитої в другій половині XVII ст. так і не змогли вирішити «Руську проблему», яка, на думку вченого, для панівних кіл Польсько-Литовської держави виявилася «не зовсім зрозумілою, а тому і не зреалізованою».

З іншого боку, в 1707 р., майже через півстоліття після підписання Гадяцької угоди, найближче оточення українського гетьмана Івана Мазепи збиралося на таємні наради, де згідно з свідченнями Пилипа Орлика «про способи оборони своєї радилися, і пакти Гадяцькі читали, які той же полковник миргородський (Д. Апостол. — Т. Ч.) з бібліотеки взяв був». Відомо також і те, що в 1708 р. окремі положення Гадяцької угоди були відображені в укладеному між Україною гетьмана Мазепи та Польщею короля Лещинського договорі.

Несподівано про Гадяцьку угоду в Польщі згадали під час вибуху визвольного повстання українців у 1768 р., тобто через 110 (!) років після її укладення. Саме тоді у Варшаві великим накладом було надруковано, а потім і розповсюджено на українських землях брошуру під назвою «Документи прав і вольностей обивателів Корони Польської і Великого князівства Литовського Релігії Грецької Східної вірування слугуючих, порядком років укладених», де наводилися витяги щодо забезпечення функціонування православної Церкви та її віруючих не лише з тексту «Гадяцької комісії» 1658 р., але й відповідні уривки з сеймової ратифікації (апробації) Гадяцької угоди за 1659 р.

Отже, як бачимо, ідея Гадяча періодично відновлювалася серед козацької верхівки аж до повстання І. Мазепи за «права та вольності» станів Українського гетьманату у 1708–1709 рр. З боку Варшави про цю українсько-польську «унію» чи не востаннє дивним чином було згадано під час буремних подій Коліївщини 1768 р.

Водночас, небажання владних кіл Речі Посполитої в межах Гадяцького проекту протягом багатьох років долучити до свого шляхетського «політичного тіла», крім польського та литовського Народів, ще й третій Народ — Український / Руський / Козацький — стало однією з головних причин занепаду, а потім і зруйнування вже наприкінці XVIII ст. самої Польсько-Литовської держави, яка колись обіймала величезні терени від Балтійського й до Чорного морів...

ДОДАТКИ

Документ 1

Гадяцька угода 1658 року між Україною та Польщею

Гадяцькі пакти автентичні 16 вересня 1658 року встановлені
В ім'я Боже, Амінь.

На вічну пам'ять теперішнім і наступним.

Комісія між станами Корони Польської і Великого Князівства Литовського з одної сторони і вельможним гетьманом і Військом Запорозьким з другої — через вельможних панів Станіслава Казимира Беншовського волинського і Казимира Людвіка Євлашевського смоленського — каштелянів визначених комісарами з сейму від Найяснішого Яна Казимира з волі Божої Короля Польського і Шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Мазовецького, Жмудського, Ліфляндського, Смоленського, Вандальського спадкового короля і всіх Станів Коронних і Великого Князівства Литовського, з вельможним паном Гетьманом Іваном Виговським і всім Військом Запорозьким, в обозі під Гадячем 16 вересня року господнього 1658. Дай Боже щоб щасливо і вічно тривало.

Вельможний Гетьман Запорозький з усім військом на вищезгаданому місці, нас комісарів достойно і вдячно прийняв і зваживши нашу повну владу комісарську, надану нам Й[ого] Кор[олівською] Мил[істю] Паном нашим милостивим і повагою сейму Коронних Станів і Великого Литовського Князівства, декларував зі всім військом:

Як не з доброї волі, але з примусу, притиснене різними скрутами військо Запорозьке приступило до своєї оборони, — так тепер, коли Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] П[ан] Н[аш] М[илостивий], пробачивши своїм батьківським серцем все що сталося в тім замішанні, закликає нас до єдності, — вони не зневажаючи ласку Й[ого] Кор[олівської] М[илості] і покійно приймають цю поблажливість добротливого пана, приступаючи до цієї комісії,

а також до спільної наради щодо згоди, щирості і обопільної любові. Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво на вічні часи.

Вічний мир, який ніколи не буде розірваний постановили ми таким чином:

[1] Релігія Грецька старовинна, така з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, аби лишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, так далеко як сягає мова народу Руського. Також на сеймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публічних процесіях у відвідуванню хворих зі святими мощами, в хованню померлих і взагалі у всім — так як вільно і прилюдно виконує своє богослужіння обряд римський.

Тій же грецькій релігії дається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих.

Церкви і маєтності здавна надані на церкви старовинної грецької віри мають зіставатися за греками православними старовинними. Після того як зложено буде присягу вірності, протягом півроку всі такі церкви мають бути подані [в реєстрах] від полковників та іншої старшини війська Запорозького тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі замішання в Речі Посполитій, касується в Короні і Великому Князівстві Литовському, а хто хоче нехай вертає до римського, а хто хоче — до грецького не уніатського богослужіння. Натомість тій вірі, яка є проти грецької православної і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану церков, монастирів фундувати, і добра надавати не повинен ні в маєтках духовних, ні в Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості], ні у власних ніяким чином так як каже нинішня комісія на вічні часи. Натомість римську віру дозволяється вільно виконувати у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах.

Натомість світські панове римської релігії — дідичі й урядники Й[ого] Кор[олівської] М[илості] не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими і ченцями грецької релігії — тільки їх законний пастир.

А що в спільній вітчизні мають обрядам належати і спільні прерогативи і оздоби, тому Отець Митрополит Київський теперішній і його наступники з чотирма владиками: луцьким, львівським, черемиським, холмським і п'ятим з Великого Литовського Князівства Мстиславським будуть засідати в Сенаті в своїм порядку з тими ж правами і правом голосу як ясновельможні духовні римського обряду. Однак, місце Їх Вельможності Отцю Митрополитові назначається після Їх вельможності князя архієпископа львівського, а владикам після єпископів своїх повітів.

В Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві сенаторські чини будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів, що походять і мають маєтки в тих воєводствах. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воєводств має бути гетьман Військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоєводи та інших урядників. Це буде належати до гетьмана і застерігається на цей раз тільки доки він не прийде до посідання Київського воєводства. *(У другому варіанті цей абцаз був записаний інакше: В Київським воєводстві сенаторські дігнітарства будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів. Натомість в воєводствах Брацлавському і Чернігівському ті сенаторські сани будуть надаватися по черзі: після сенатора грецького обряду має прийти черга сенатора римського обряду. Однак у всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, що походять з тих воєводств і мають у них маєтність).*

Також по містах Коронних і Великого Князівства Литовського, як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не має бути нікому перешкодою до магістрату.

В Києві Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] і Стани Коронні дозволяють заснувати Академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як Академія Краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвінської, лютеранської. А щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, всякі інші школи, які були в Києві, Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] накаже перенести де інде.

Другу таку ж Академію Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] і Стани Коронні і Великого Князівства Литовського дозволяють заснувати там де для неї буде знайдено відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою як київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвінської і лютеранської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні скільки їх буде потрібно, можна буде без перешкод закладати і вільно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контрверсії — але не ображаючи маєстату короля і без пасквілів на Короля Й[ого] Мил[ість].

[2] А що вельм[ожний] гетьман з військом Запорозьким, від Речі Посполитої відірваним, з любові до Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості], Пана свого милостивого і власної вітчизни, повертаються [до них] зрікаючись, сторонніх протекцій, то Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] і всі Стани Коронні і Великого Князівства Литовського вічною амністією, себто вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив Господь Бог — полишаючи то Його святому маєстатові, як пожертву за гріхи спільні. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без винятку — як у Війську Запорозькому так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким-небудь чином перебували чи перебувають при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні королівський маєстат, ні Сенат, ні вся Річ Посполита, ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного з осіб, від найвищих до найменших. Навпаки — пробачивши собі обопільне християнським серцем, щиро, засвідчуючись страшним Богом, всякі неприємності і все що діялося під час війн, вони ні явно ні потай не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями з присяги для будь-яких тайних замислів.

Крім цього всякі кадуки випрошені ким-небудь, під тими що перебувають в Війську Запорозькому і під шляхтою що приставала до гетьмана і Війська Запорозького і до шведів і роздані від початку війни, — тепер всі без винятку касуються і будуть скасовані за законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові ні власності

кого-небудь. І де б постанови про конфіскацію не знаходилися, вони вважаються за скасовані і з книг судових еліміновані, і їх власникам надається право володіння, проти чого не можна посылатися на жодні кадуки під карою інфамії

А що і зміст і саме ім'я амністії повинні бути святі, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною, — то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публічно, чи в приватнім зібранню закидати комусь зраду, — такий має підпадати карам за порушення договору, і в усяких okazіях де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має чинитися негайно слідство.

Вся Річ Посполита народу Польського і Великого Князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою як була перед війною, себто ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах своїх згідно з законами — в радах, судах і вільному виборі панів своїх — королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Речі Посполитої, не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнавав християнську релігію — римську чи грецьку, всі лишаються в спокою, при своїх вольностях. Хіба якісь вироки або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно — при наявності сторін чи в їх відсутності.

[3] Кількість Війська Запорозького буде встановлена на шістдесят тисяч (*в іншому варіанті* — тридцять тисяч), або як вельможний гетьман Запорозький подасть в реєстрі.

Натомість найманого війська буде десять тисяч, яке так як і Запорозьке має бути під владою того ж гетьмана, і з ухвалених на Сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств, а також з інших від Речі Посполитої буде платитися тому війську.

Стояти Військо Запорозьке має в тих воеводствах і маєтках де воно було перед війною. Всякі вольності надані війську привілеями найясніших королів польських потверджуються: козаки

лишаються при стародавніх вольностях і звичаях своїх, які не тільки в нічому не обмежуються але навпаки — підтверджуються всякою повагою. Ніякий державець маєтків Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості], ні староста, ні пан дідичний ні довічний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів, ввізного і мита, як люди лицарські, у всій Короні і Великому Князівстві Литовському. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників — тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатись. Також всякі напитки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають діставатись при козаках вільно, згідно з їх звичаями.

Натомість окремо, кого гетьман Війська Руського подасть Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] як гідних клейноду шляхетського для ще більшого заохочення до служби Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості], тим усім без перешкод, буде дана нобілітація, з наданням всяких шляхетських вольностей. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воєводство Київське, Брацлавське, Чернігівське. Тільки наймане за гроші військо, що перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воєводств, за наказом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях руських і треба було послати туди коронне військо в поміч, в таким разі це помічне військо має бути під верховенством гетьмана військ руських.

[4] Для підтвердження і більшої певності цього договору Гетьман Військ Руських до кінця свого життя має бути Гетьманом Військ Руських і першим сенатором воєводства Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани воєводства Київського, Брацлавського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть гетьманство не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного Гетьмана Руського.

Монетний двір для биття всіляких грошей має бути закладений в Києві, або де буде признано зручнішим. Гроші будуть однієї якості і металу, і з королівською особою.

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів проти кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

Коли ж би цар московський не схотів вернути провінцій Речі Посполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, Великого Князівства Литовського і Військо Руське Запорозьке під командуванням свого гетьмана, і воювати.

Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорозького і тепер вертаються до батьківщини, — мають їм бути повернені і служби їх в війську коронному і Великого Князівства Литовського мають бути компенсовані і оплачені.

[5] А вже від того часу Гетьмани з Військом Запорозьким — теперішні і наступні — відступивши від усяких сторонніх протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки — мають бути у вірності, підданстві і послушенстві у найяснішого маєстату Королівства Польського і наступників його і всієї Речі Посполитої будуть перебувати вічно.

Але так щоб це не порушувало братерства зав'язаного з Й[ого] Мил[істю] ханом кримським, а якщо буде така можливість — то і з царем московським.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, і якщо такі трапляться — має їх відсилати до Короля Й[ого] Мил[ості].

Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з сторонніми державами мати не буде; хіба що після повідомлення Королю Й[ого] Мил[ості]

[6] Всяким приватним особам з обох сторін — також і духовним римського обряду відкривається безпечний поворот до єпископств, парафій, каноній, плебаній і до належних до них маєтків у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і в Сіверщині. Також всім монахам до церков, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, довічних, заставлених і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищеназваних воєводствах і у Великому Князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сіверщині.

Але час повороту визначить Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість], після порозуміння з вельможним гетьманом Запорозьким. Натомість спосіб повернення у володіння має проходити так, щоб ніхто не повернувся до своєї власності інакше як за універсалом Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості], і вельможного гетьмана Війська Запорозького. Про що буде порозуміння обох сторін.

Для судження різних справ як кримінальних так і поточних буде в тих трьох воєводствах свій окремий трибунал — з таким порядком, який вони самі собі виберуть. Крім того, мають бути окремі судові староства в Овручі і Житомирі.

[7] А для кращої певності, з уваги на те, що гетьман з Війском Запорозьким, і ці воєводства що були відірвані, **відкидають всяку протекцію інших сторонніх народів і добровільно — як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих повертають.** Тому, для певнішого дотримання нинішнього акту Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] і Річ Посполита дозволяють народові Руському вибирати осібних Канцлерів, Маршалків і Підскарбіїв з правами сенаторів, і до інших урядів народу Руського. Вони мають виконати присягу згідно з текстом присяги урядовців коронних, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не приб'ють, навпаки — пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цього акту — в конституціях і декретах сеймових, інших розпорядженнях, привілеях і універсалах.

До урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні грецькі митрополії, єпископства, ігуменства і бенефіції, що належать до надавання Й[ого] Кор[олівською] Мил[істю] П[аном] Н[ашим] М[илостивим] в воєводстві Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським і Чернігівським, а в воєводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським — всі грецькі, не тільки духовні але і світські. Також і суду в королівських містах і всякі декрети задворні й сеймові, тільки в названих трьох воєводствах.

А що проти цього акту вийшло б з канцелярії коронної або Великого Князівства Литовського, то буде неважне, і той що добув такий привілей не тільки його втратить, але підпадає ще й карі в десять тисяч кіп литовських, а судити його за це в суді Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості] за спеціальним реєстром.

Щоб з суперечок за підданих обвинувачених в свавільстві не виходило нових замішань, — касуються всі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди починені під час внутрішньої війни, — земських, гродських, трибунальських судів, також і декрети трибунальські винесені в цих справах — особливо щодо воеводства Київського, Волинського, Брацлавського й Чернігівського.

З Його Мил[істю] царем Московським якщо дійде до складання договору Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] і стани коронні, і Великого Князівства Литовського мають вимагати непорушного визнання вельможного Гетьмана і Війська Запорозького і нинішньої постанови.

Вельможні пани комісари та вельможний Гетьман князівства Руського фактично затвердили нинішню комісію своєю присягою — про що свідчать їх підписи на текстах присяги. Крім цього буде ця комісія конфірмована — від Сенату присягою ясно преподобного Й[ого] Мил[ості] Архієпископа Гнезнінського, Примаса Коронного і Й[ого] Мил[ості] Ксьондза Єпископа Віленського, а також їх вельможностей панів чотирьох Коронних гетьманів і Великого Князівства Литовського, і Канцлерів Обох Народів, а від кола рицарського — присягою Маршалком посольської ради, в Сеймі що буде скликаний якнайшвидше, — в присутності послів, які будуть прислані від вельможного Гетьмана і Війська Запорозького, де й буде затверджена постанова.

Відносно присяги Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості], то з своєї доброти Й[ого] Кор[олівська] Високість на покірне прохання Війська Запорозького милостиво се вчинить — що підтверджують їх вельможності пани комісари.

Натомість полковники, сотники і вся старшина Війська Запорозького виконають свої присяги після Сейму, на котрому будуть затверджені нинішні постанови — в присутності комісарів, які на те будуть депутовані від Сейму.

А щоб ці постанови комісії мали вічну вагу і повагу, вони у всьому своєму змісті від початку до кінця, будуть включені в конституцію, ухвалену Сеймом, і будуть вважатися вічним і незмінним правом.

До Булави великої руської належатиме Чигиринське староство, як це значиться в привілеї наданім покійному Богданові Хмельницькому, Й[ого] Кор[олівською] Мил[істю].

Гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при Й[ого] Кор[олівській] Мил[ості].

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств буде скликана універсалом Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості] після майбутнього Сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше.

Діялося се в таборі під Гадячем, дня і року вищезазначеного.

Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких рукою власною від імені цілого війська¹⁶².

¹⁶² Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. — Од. зб. 402, арк. 281–290, 293–305; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.Х. — К., 1998. — С. 354–364; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* — С. 48–63.

Маніфест Війська Запорозького до володарів Європи

1658 р.

До відома Ясновельможних, Найшляхетніших, Найсвітліших, Найповажніших, Найславетніших, Знаменитих, Високородних, Достойних Володарів, Царів, Електорів, Князів, Маркізів, Республік, Графів, Баронів, Знаті, Громадян...

Ми, все Військо Запорозьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою правдивою і щирсердною маніфестацією, що приводом до наших війн із Польщею не була жодна інша причина, інша мета і намір, як оборона Святої Східної Церкви, рівно як і наших прадіничних вольностей, любов до котрих ми зберегли спільно з нашим гетьманом вічної пам'яті Богданом Хмельницьким і нашим писарем Іваном Виговським.

Приватні наші справи проти справи слави Божої та спільного блага були для нас завжди другорядні. **Тому домовившись про дружні союзи з татарами, її світлістю шведською королевою Христиною, а згодом і з його світлістю королем Швеції Карлом Густавом, ми завжди їх дотримували й усім цим угодам були незмінно вірні. Навіть полякам ми ніколи не давали приводу порушувати угоди, бо за Святою нашою вірою виконували всі домовленості і постанови.**

І не з іншої якої причини ми прийняли протектората Великого князя Московського, а лише на те, аби за угодою, що укладена завдяки зброї і нераз пролитій крові, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків.

Тому й наше Військо разом із наказним гетьманом Низового Війська Золотаренком, довірившись обіцянкам і запевненням

Великого Князя Московського, спершу було за те, щоб приєднати Литву до Великого Князя Московського. Покладаючись на зв'язки, що лучать наші релігії, та на наше свобідне добровільне підпорядкування, ми сподівались, що він буде до нас доброзичливий, дружній та м'якосердий і чинитиме з нами, ґрунтуючись на щирій довірі, не порушуючи нашої свободи, діятиме згідно зі своїм словом. Але, — о даремні надії! Послужливі державні урядовці цього доброчесного і побожного царя та московські бояри мали заміри, щоб уже того першого року, коли йшлося про мир між поляками і московитами, була укладена також угода, що ставила б за мету захопити Польське королівство, а нас — придушити і приєднати. Московити пообіцяли полякам, що ми зрадимо нашої домовленості зі шведами і з волі Великого Князя розпочнемо проти них війну. Замисли їхні спрямовувались на те, аби нас, перейнятих війною зі шведами, легше було придушити і приєднати, на що Богдан Хмельницький, разом із нашим писарем, не лише не давали згоди Великому Князеві, а й подавали йому через Василя Петровича Кікіна чимало доказів, чому не потрібно розв'язувати війну зі шведами в Лівонії.

Ми мали на руках копії вищезгаданих перетрактацій, безсумнівно, вірогідні, однак не думали, що цей невірний крок і знак омани свого володаря державні урядовці здійснили, не погодивши цього злочину з прихильним до нього царем і Святійшим Патріархом. І тому, вірні своєму слову, ми намагалися запобігти зусиллям московитів.

Отож, війна, розпочата в Лівонії проти Його світлості короля Швеції, нашого союзника і друга, без найменшої причини, а лише під тим одним претекстом, що Його світлості королеві Швеції подобалося підтримувати з нами дружбу, була за перше відкрите свідчення цього злочину. Адже король Швеції, заклопотаний військовими діями, не міг допомогти нашим зусиллям. З цієї причини до нашого посла у Його світлості короля Швеції шляхетного Данила Грекані Олівенберга, що йому двічі відмовлено їхати через Московію, приєднався наш гетьман з тим же військом, при котрому раніше був Данило Виговський, його свояк. Він супроводив його до самого Любліна і спостерігав лукавство москвитів-ошуканців.

У тому, що наші підозри не безпідставні, переконує укріплення, недавно споруджене в нашому столичному місті Києві, — в ньому міститься залога з кількох тисяч московитів, аби тримати нас у неволі, що їй колись було задосить і в Польщі. Так заповзято турбуються московити тим, щоб приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству.

Достеменні свідчення та явні приклади цього ми мали й у Білій Русі, коли людей шляхетного походження, що зі своєї волі відійшли до прикордонних місцевостей Московії, майже двісті родин, силою і підступами перевезли до Московії. Тоді, як міщани Могилева та корінні жителі інших міст Білої Русі, назагал люди з різних міст і сіл — дарма домагалися милосердя Великого Князя, їх, числом понад двадцять тисяч чоловік, депортували й переселили в місця московських колоній. Не кажучи вже про захоплених у Старому Бихові, що був переданий до їхніх рук, та в інших містах поблизу Дніпра, бо весь Дніпро оточений залогоми (московитів).

Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, вони гадали, що наша Мала і Біла Русь спільно з Військом Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших у Москві затримували довго і з ними поводитися гордовито і на свої прохання ми діставали холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським, послане начебто на допомогу, просунулось аж до Переяслава і не побажало підкоритись гетьманові.

Коли пізніше на гетьмана був обраний Іван Виговський, що він узяв провід, перебуваючи на посаді Головного Писаря Війська Запорозького, то Ромодановський перший не визнав цей офіційний титул, а за ним зробив те ж саме і Великий Князь. Розбрат по тому посіявся ще далі, гетьманові закидалось, що він польський шляхтич і тому більше відданий полякам, ніж Війську Запорозькому.

Оскільки природа воїнів, що ведуть бої за своїм власним розсудом і підносяться внаслідок численних перемог, схильна до сваволі, то вона, лучачись із честолюбним бажанням наказувати, штовхнула деяких козаків, що жили нижче Дніпрових порогів, обрати собі за ватажка якогось Барабаша. В листах, написаних до Великого Князя і відправлених через їхніх послів, ці козаки

звинувачують щойно обраного гетьмана Всього Війська Запорозького в багатьох кримінальних злочинах. Через цих послів вони також закликають перенести верховний військовий провід разом зі всією скарбницею до Москви і пропонують, аби воєводи для нас так само посилалися з Москви.

Ця достохвальна справа відбувалася так, що коли згадані послі в супроводі тридцяти козаків проходили через землі Полтавського полку, то Пушкар, полтавський полковник, утаємничений у справі заколоту і його співучасник, мовби перейняв їх і додав ще сім своїх козаків, котрі, будучи захоплені чином бунтівників і перепроваджені до самих кордонів у Московії, згодом були відпущені. Посли виправдовувались тим, що Пушкар хотів їх затримати, але не зміг.

Знаючи це з постанови генеральної ради, що відбулася в Корсуні, (де й Пушкар присягав на вірність гетьманові), гетьман направив до Великого Князя послів з листами, в них просив, щоб не довіряли цим бунтівникам, бо Військо вже неодноразово засвідчувало свою вірність Великому Князеві, а крім того, щоб послі бунтівників були під вартою повернені до Війська Запорозького. Але справа розв'язалася на добре для нас і тому, що наші послі випередили бунтівників, а коли ті прийшли до Москви, то тримали в таємниці місце свого розташування. Дяк Алмашев, що його запитували наші послі в Москві, заперечував те, що вони вже прийшли, поки їх одночасне з нами і таємне перебування в місті не стало для наших за наявність. Але це аж ніяк не похитнуло впертої підступності московитів: послі, що ми їх відпровадили, не отримали відповіді, патріарх московський не удостоїв відповідати гетьманові на його листи. Навпаки, бунтівники одержали від Великого Князя нагороду, листи і явно незаконні привілеї для Війська Запорозького, щоб передати їх Барабашеві.

Тоді був у Путивлі придворний Микола Олександрович Сушин і побачив, що справа повертається на погане, що негідно ведуться переговори з вільним народом. Тому він затримав послів-бунтівників і пообіцяв передати нам, якщо Великий Князь дасть на те згоду.

Тим часом Пушкар, не повідомляючи гетьманові, майже щодня потай приймав московських послів і відсилав назад. На сім

листів, посланих йому з вимогою з'явитися до гетьмана, надійшла відмова. Нарешті, коли до нього наблизилась військові заго-ни, що їх послав гетьман, котрі не мали жодних ворожих намірів, він несподівано напав, одних убив, других розігнав.

Майже тоді ж прибув надзвичайний посол Великого Князя — Богдан Матвійович Хитрово, генерал артилерії і московський сенатор. Без погодження з гетьманом він надсилає письмові універсали до всіх полковників, щоб вони прибули в Переяслав на генеральну військову раду. Переговоривши з старшиною, він відсилає Григорія Ромодановського до Москви і сповіщає, що за велінням Великого Князя постане перед військовою Радою замість гетьмана.

Гетьман розцінив як поганий знак те, що права його посади і влада знехтувані разом зі свободами Війська Запорозького. Однак він поступився інтересам суспільного блага і прибув на Раду.

Там гетьманові повідомили, що Григорій Ромодановський, який стояв на чолі московського війська, протягом двох днів був неподалік Пушкаря і вів перетрактації про нашу поголовну видачу. Хоча в його владі було схопити заколотників, полонити і відіслати на вищезгадану Раду. Накопичуючи сили на дальший просув, він прочекав вісім днів, так і не домовившись із Пушкарем. А направленим до Пушкаря від усіх полковників і від Богдана (Хитрово) послам із проханням — аби він відмовився від свого замислу, з'явився на раду, поклавшись на громадську довіру і подав звинувачення, — відновив, що не може з'явитись інакше, ніж разом із своїми вошами. Зі свого боку, він послав кілька сотень, Богдан зустрів з великими почестями, щедро обдарував. На такій висоті вони й вернулись додому.

Тим часом Богдан разом зі своїм оточенням звелів гетьманові, аби той прямо пішов на Пушкаря і привів його до послуху, коли не переконанням, то силою, якщо тільки гетьман пообіцяє такі дві речі: по-перше, складе присягу на Святому Євангелії Великому Князеві; по-друге, протягом восьми днів спільно з кількома особами з військової старшини поїде до Москви на перетрактацію з Великим Князем.

Гетьман погодився і на першу і на другу умови. Після цього він розпустив Раду і звелів повернутися чотирьом полкам,

направленим проти Пушкаря. Майже тоді ж були відпущені посли вищезгаданого Барабаша. Вони приєднуються до Пушкаря і показують підбурювальні листи та привілеї, що їх дістали від Великого Князя. (Вищезгаданий Барабаш був Божою милістю і розсудливістю гетьмана викликаний із Запоріжжя й після того, як він визнав свою провину і просив гетьмана його простити, був ласкаво і шляхетно вибачений та звільнений від покари.)

Богдан, що мав купку своїх збунтованих козаків, досі не виконав обіцянки, але змусив Пушкаря до присяги і пообіцяв йому прощення. З цієї причини запалена в нас пожежа, що її розпалювали московити, вирвалась назовні. В різних місцях бунтівники вбили невинних людей, а московити спостерігали за цим звіддалік. Серед них шляхетний Боглевський, свояк гетьмана, бездоганний і миролюбивий, був убитий у своєму будинку разом із дружиною та всіма домашніми. Коли про цей злочин сповістили Великому Князеві, то він відбувся мовчанкою.

Але Пушкар, не вдовольняючись скоєним, поєднав сили свого полку з силою бунтівних козаків, стягнутих зі всіх кінців його землі, і рушив прямо в бік Дніпра, щоб захопити гетьмана спільно з усією генеральною старшиною Війська Запорозького, що її він пообіцяв передати в руки московитів.

Звернувшись по допомогу до московитів, гетьман даремно чекав на відповідь і змушений був уже інакше розраховувати свої сили: тому він закликав на допомогу татар на чолі з їхнім ханом Карач-Беєм, приєднавши їх до козаків, котрих можна було зібрати, та найманого війська і рушив назустріч повсталим. Він відігнав їх од Полтави, бажаючи одного — заспокоїти все без крові. З цієї причини гетьман неодноразово одправляв послів до Пушкаря, пропонував усім простити і обіцяв свою ласку.

Ймовірно, Пушкар і оточені з усіх боків зрозуміли: тепер вони змушені схилитися до миру і пообіцяли його. Але підступно ошукавши, Пушкар на саме свято Пресвятої Трійці, серед ночі, вважаючи, що наше військо, переможене сном і пияцтвом, можна буде легко розбити, напав на нас — під'юджували його передусім московські зрадники і ті, що перебували в нашому війську, а їх у нас було задосить. Тому, ввійшовши в середину табору, він посів більшу частину ар'єргарду. Проте, тільки засутеніло, гетьман ра-

зом зі своїм найманим військом і татарами вчинив опір і розбив повсталих, знищивши цілковито спільно з їхнім проводирем. Тільки Барабашеві з небагатьма вдалося втекти. До загиблих у цій битві варто додати і тих, що їх убили повсталі в Лубнах та Гадячі, їх нараховують до п'ятдесяти тисяч чоловік, і це є плід злодіянь московитів.

Коли ж це так відбулося і можна було тепер сподіватися на мир у нашій Русії, раптом за три тижні щезлий Григорій Ромодановський разом із військом Великого Князя вступає в наші володіння. Про своє прибуття він повідомляє гетьманові, що прийшов допомогти козакам, аби умиротворити заворушення. На це той йому відповів, що вже все заспокоїлось, тому хай зі своїм військом він повертається назад, а Барабаша, що він знову повстав проти нас, закутого в кайдани — видасть гетьманові. Ромодановський відповів, що відійти з військом або видати Барабаша гетьманові, без особливого на те наказу Великого Князя, він не може, зрештою, хай гетьман прибуде на розмову у вузькому колі.

Між тим Шеремет(єв), полководець Великого Князя, підійшов до Києва з іншого боку, військом числом на шість тисяч, що за ним потай ішла решта воїнів московитів, число їх доходило до п'ятнадцяти тисяч. Він по дружньому запросив гетьмана, щоб той прибув на переговори, маючи на меті захопити його в полон, спільно з кимось із старшини. Коли ж гетьман відмовився від цієї зустрічі, Шеремет(єв) відкрито заявив, що загиблий Пушкар був кращий і найвірніший слуга Великого Князя, а гетьман є ворог московитам. Упевненість у тому, що Шеремет(єв) намагається чинити всіляку шкоду гетьманові й усьому Війську Запорозькому, підтвердило й повідомлення кількох московитів, що шукали у нас притулку.

Те ж саме підтвердили два перебіжчики з війська Ромодановського, втаємничені в підступну змову. Зі свого боку виявив достатнє старання й Ромодановський: кількох сотників, відданих нам, він засудив до шибениці, а двічі повсталому Барабашеві надав титул гетьмана Війська Запорозького разом із клейнодами від Великого Князя; Прилуцького полковника, відданого нам, він позбавив цього звання і призначив іншого, розіслав у різні місця письмові універсали Барабаша, що закликали до нового

повстання. Нарешті, він зробив відверто ворожий крок — спустошив місцевості, що прилягають до нашого міста Веприна, і полонив багатьох місцевих жителів.

Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, — рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми їй доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні Великому Князеві, але нас змусили стати до зброї¹⁶³.

¹⁶³ *Переклад з латинської В. О. Андрушка за редакцією В. М. Нічик («Слово». — 1993. — № 11 (78). — С. 1–4); Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 180–186*

**Чигиринські пункти 1675 року гетьмана
П. Дорошенка до короля Яна III Собеського**

*Пункти найголовніші, за якими Військо Запорозьке, іменем
всього народу Руського вольностей добивається,
до обов'язкового Пану підданства приступити хоче
(1675 р., січень; м. Чигирин)*

[1] Унія так швидко утвердилася, так як маємо відомість, в цілому стосовно осіб знесена бути і викорінена не може, коли уні[а]ти до послушенства св. Патріарха Константинопольського, як перед тим бувало, повернутися не хочуть, тоді потреба того, аби уні[а]ти всі до богослужіння і визнання костьола римського і до послушенства папського приступили. А **старовічні церкви і монастирі греко-руські в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському так за держави княжат Руських, як і за влади Королів Їх М[илості] Польських а [через] православних церкви східної сповідників фундовані і будовані, в архієпископії Полоцькій, Смоленській, в єпископії Володимирській і Брестській, в єпископії Холмській, Пінській і Туровській і в єпископії Вітебській знаходяться, з кафедрами і архімандритами і ігуменствами і шпиталями і з усіма добрами і наданнями до них належними, аби згідно з привілею Короля Владислава небіжчикові о. Могилі, митрополиту київському, в р. 1632 наданому, також згідно з комісії Зборівської і Гадяцької людям народу православного, греко-руського були віддані так, наче православній церкві східній усі сповідники ті згадувані архієпископи, єпископи, архімандрити, ігуменства з церквами, монастирями і з усіма добрами і наданнями, здавна до них належними, з під уні[а]тів одібравши, а на уряди і достоїнства ті духовні гідних того ж визнання греко-руського осіб згідно з виборами постановивши, давнього і апостольською працею постановленого благочесно вживали і тим, які зараз там від уні[а]тів утиснені за неволенням, вільно вживати допустили греко-руське богослужіння.**

Церкви і монастирі як в Короні Польській, так і у Великому Князівстві Литовському, **де Руський народ і мова знаходиться,**

в добрах королівських і шляхетських, в містах і селах нові будувати і старі направляти, богослужіння згідно з звичними і здавна від церкви східної св. Отцями узаконених порядків відправляти, з Найсв[ятішого] Тіла і Крові Панської Таїнства священникам публічно з дзвониками до людей хворих ходити, публіці тіла мертвих з співанням гімнів до гробу провадити і інших усіх церемоній і процесій церковних вживати щоб було вільно. Священики визнання віри греко-руської скрізь, як в добрах королівських, так і шляхетських в Короні Польській і в В[еликому] Князівстві Лит[овському] таких вольностей і від становиськ жовнірських охорони щоб заживали, яких заживають ксьондзи визнання віри костьола римського. Також добра, маєтності, фо[ль]варки монастирів і церков греко-руських від становиськ, стацій і всіляких утяжінь жовнірських, тут же від поголовщин, з сеймів назначених, аби таку завжди мали охорону яка мала і мати буде добра кляшторні і костьольні. Друкарні, де бували перед тим, і зараз, де слушно знайдеться місце, закладати, книги в них згідно з потреб церкви руської друкувати, академії, як та єдина в Києві, а друга, де слушно від православних обере місце, **і школи фундувати, в науках по грецькому, по латині і по слов'янському впроваджувати аби було вільно православним народу греко-руського людям.**

[2] Найвищим особам духовним, що на катедрах і достоїнствах церкви греко-руської знаходяться, як то преосвященному о. митрополиту Київському і його митрополії оо. Владикам щоб в сенаті Корони Польської така була повага і пошанування, яка є Їх М[илості] Ксьондзам архибіскупам і біскупам визнання костьола римського і щоб всілякі достоїнства, [що] вакантними робляться, духовні, тобто митрополія, єпископія, архимандрія, ігуменства і інші монастирі чоловічого і білоголового закону, що в добрах королівських і шляхетських в Короні і Литві знаходяться, без вільного людьми греко-руськими вибору жодним поглядом народження шляхетського особам не були віддані, тільки за канонами Отців св. гідному і вільним православних вибором обраному подані і привілеями Короля Пана підтверджені були.

[3] Війську Запорозькому вольності, щоб без перешкоди вживати було можна, в цілому відмежування треба, адже без відмежування в минулих роках і часах [перебували]; гарно Військо Запорозьке підлягало минулим Королям Їх М[илості], Панам

Своїм, підданство складало і до одностайності з військом кор[онним] приходило, однак не могло то тривати щоб коли військам кор[онним] в Україні стації мати і старостам наїжджати допускали, не одноразово від обтяжених і утиснених обивателів українських розрухи і замішання збуджували. Тоді для вічно тривалого і нерозірваного миру потреба Війську Запорозькому такої ласки Короля Пана і Р[е]ч[і]п[осполи]тої, щоб троє воеводств: **Київське, Чернігівське і Брацлавське згідно з комісії Зборівської і Гадяцької і Чуднівської з поверненням Могилева з містами, до того полку належними, були відділені і кордон визначений, в яким відмежуванню щоб Військо Запорозьке без перешкод жодних вольностей своїх вживало.** Треба постанови і такого затвердження, щоб хоругви з військ кор[онних] і лит[овських] ніде в Україні на становиськах не бували і пп. Державцям і старостам на міста українські не наїжджали. Що коли постановлено і затверджено буде, певне без порушення вічний мир тривати буде і зичлива послуга Королеві Пану і Р[е]ч[і]п[осполи]тої Війська Запорозького вічно на переміну проти кожного неприятеля Р[е]ч[і]п[осполи]тої.

[4] Війська Запорозького якби на яку послугу до польських країв вказувала потреба, тоді не від гетьманів, але від самого Короля Пана до гетьмана Запорозького указ присилати має. Все ж якщо б в далекі закордонні краї тієї послуги Війська Запорозького вказували шлях, у той час гетьмана Запорозького самого не мають витягнути жодними указами з України, але тільки частини Війська потребувати, яке гетьман з наказним своїм пос[и]лати буде. Однак так тому наказному, як і війську, при нім виправленому, щоб жодної не було образи, загалом щоби ласка Короля Пана, вождів кор[онних] і всієї Р[е]ч[і]п[осполи]тої була засвідчена і вільний зі всілякою безпекою за послугою відправленим тим на Україну було дозволене повернення.

[5] А як Військо Запорозьке, у вірнім підданстві залишається, на послугах Короля Пана і Р[е]ч[і]п[осполи]тої буде повинно становити, так коли Україна, як забачивши небезпеку, допомоги потребувати буде, аби з ласки Короля Пана і Р[е]ч[і]п[осполи]тої від неї не відмовляли, але за першим від гетьмана Запорозького до Короля Пана донесеним прохання, аби стільки полків і хоругв до гетьмана Запорозького вислано, скільки названо у потребі. Все

ж ті хоругви польські щоб під команду гетьмана Запорозького віддані були і у всьому як належить, в порядку військовим без жодного поспіху йому підлягали.

[6] А що Військо Запорозьке без того не обійдеться, аби не мало в якихось потребах або на сейм вальний до Короля Пана і до Станів Речі Посполитої, або на сеймики послів своїх посилати, тоді треба ласки Короля Й[ого] М[илості] і Р[е]ч[і]п[осполи]тої, щоб коли послі Війська Запорозького прибувають, на сеймі вальнім поруч з послами в-дств Київського і Руського, також і на сеймиках таким особам гідному засідали місці.

[7] Козакові будь-якому з Війська Запорозького, за листом старшого свого показаним, щоб до Польщі або до В[еликого] Князівства Лит[овського] в яких-небудь чи публічних чи приватних потребах випало їхати, аби всіляка такому була завжди безпека. І як пп. шляхта в Короні Пол[ьській] і В[еликому] Князівстві Лит[овському], про порятунок своїх витрат турбуючись, дому своєму товарами вільно і безмитно торгуючи, так і козакам з свого власного господарства збіжжя, коні, воли, вівці і інше, які хто може готувати товари, в Польщу і Литву посилати та ними за вподобанням торгувати щоб було вільно, а жодного від них ввізного, мита і інших уривків, ніде по шляхах, перевозах, мостах, греблях і переправах аби не витягали.

[8] Сенаторські достоїнства, двірські і земські уряди віри православної нашої, не уніатської людям, яких в Короні Пол[ьській] і В[еликому] Князівстві Лит[овському] з домів княжат і пп. заслужених уроджених багато знаходиться, аби так, як і людям, костьола римського віруючим, роздані були, Військо просить, також по містах королівських в Короні і Литві міщани віри греко-руської до магістрату аби були допущені. Особливо за особами достоїнств, двірських і земських урядів гідних, віри греко-руської належних, духовному і світському в Короні і В[еликому] Князівстві Лит[овському] розташованих, щоб гетьман і Військо Запорозьке на сейм або до двору внесли свої причини до Короля Й[ого] М[илості], аби та причина була важлива і того, за ким вона внесена буде, щоб уряду, в причині названого, достойним вчинено. Листи теж руські аби знову в канцелярії Кор[они] і В[еликого] Князівства Лит[итовського] запроваджено і ними декрет вчинено і посольства від Війська Запорозького прийняті були, Військо просить.

[9] Яких-небудь шкод, пошкоджень і проступків Король і Р[і]чп[осполи]та від Війська Запорозького собі признає, аби то всі для вічного покою вічно відійшло в забуття, забуто і ніколи не згадувано, а так старшині, як і меншим козакам не згадувано було, взагалі усі неприємності у вічне небуття відклавши, відкрито і таємно жодної, щоб не ховали і не практикували помсти, але і тим людям, які з стану шляхетського, духовного і світського прилучилися до Війська Запорозького, жодним способом шляхетському їх належному гонорові, аби не применшували достоїнства. Також всю спадщину як під тими, котрі з членів Війська Запорозького і під станом духовним, як і під шляхтою, яка при Війську Запорозькому опинилася, який-небудь від Короля Й[ого] М[илості] пробачений, всі разом і кожний окремо аби знесені, скасовані і в ніщо були обернені.

[10] Всілякі привілеї і листи на знищення прав і вольностей церков віри греко-руської і благочестивих її ви знавців належних, і на знищення тих в минулі сейми послані і зареєстровані і [з] канцелярії коронної видані, також листи всілякі і конституції сеймові, вольностям військовим і народові Руському шкодливі і противні, щоб були скасовані і навечно в ніщо обернені а справи всі, як у свідоцтвах старих княжат Руських і литовських привілеї, декрети, обмеження, комісії, також привілеї давні і свіжі Королів Їх М[илості] на церкви, монастирі і уряди церковні, на високому рівні про унію нічого не згадуючи, віри греко-руської людям надані, і зараз свіжо яких Військо Запорозьке потребує, аби обговорені, підтвержені й зміцнені були.

[11] Замок Білоцерківський нехай Військо Запорозьке саме відібрати може, тоді панській Короля Й[ого] М[илості] ласки потреба, аби перед усім звідти військовий гарнізон, через які місто білоцерківське прийшло до руїни, було виведений і щоб ніде в Україні в тих трьох, які у вищих пунктах згадуються в-дствах по границі, яка Війську Запорозькому установа буде, фортець із залогами не осаджено і Київ місто, від Москви очищений, аби від військового гарнізону кор[онного] вільно був при Війську Запорозькому.

[12] Армати Війська Запорозького з усією амуніцією, за гетьманства Тетериного в замок білоцерківський запроваджено, також армати, скарби, клейноди, булави, бунчуки, хоругви, а при

тому права, привілеї, здавна від княжат Руських і Литовських і від королів Їх М[илос]ті Польських на вольності Війську Запорозькому надані, через того Тетерю з скарбу військового забрані і до Польщі відвезені, аби усі там були знайдені і нам, Війську Запорозькому, зараз були повернені й віддані. А десь би суми військові, на заставу якихось маєтностей або купна, а особливо на Рафаловку і на Височ надані, показали і добра від економії брестської, тобто Києвець і Мілечицю сумами від Тетері обтяжені були, аби ті всі маєтності і добра гетьманові і Війську Запорозькому належали і, поки тих сум військових Р[і]чп[осполи]та, або дідичі тих маєтностей Війську Запорозькому не віддадуть, посесія тих добр при Війську Запорозькому аби була обумовлена.

[13] Шати митрополічі, в Білій Церкві зложені і через Стахурського звідти до Польщі забрані, аби знайдені були і до нас і до Війська Запорозького привезені були. Таке начиння митрополитське від о. о. сл[авної] п[ам'яті] Могили і Косова, митрополитів Київських, справлені і о. Балабанові, митрополиту Київському, до збереження дані, а після того небіжчику Балабану залишилися, також і суми, через о. Косова забрані і на поправу церкви св. Софії леговані, які той же небіжчик о. Балабан, в свою забравши шкатулу, на своїх роздав кривних, щоб шукані і о. митрополиту нашому теперішньому віддані були.

[14] Небіжчика Ковалевського доньку, в опіку самого гетьмана, п. Петра Дорошенка від родичів її дорученої, сумами готовими і з різним в сукнях, чистому сріблі і інших цінних речах зрадницьки через Тетерю до Польщі завезена, аби зі всім в Україну, гетьманові, як опікунові її, повернено і віддано¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Бібліотека Ординації Замоїських (Варшава). — № 1807, арк. 138–141; *Переклад з польської за виданням: Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. — Warszawa, 1934 — S. 23–27; Переказ цього документу також вміщено у книзі: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С.534–537.*